

ARTYKUŁY I STUDIA

TOMASZ KARPIŃSKI

Jak dawniej dbano o broń – z historii piechoty polskiej czasów saskich (część I)

I. Wstęp

Przedmiot niniejszego artykułu nie był do tej pory poddawany głębszym rozważaniom naukowym. Sposób, w jaki żołnierze radzili sobie z konserwacją i utrzymywaniem broni w sprawności w XVIII w., jest przez pryzmat źródeł pisanych trudny do uchwycenia i przedstawienia w pełnym jego spektrum. Istnieją nieliczne wzmianki, które wskazują nam pewne ślady i poszlaki, które jednak bez wsparcia empirycznego oraz zabytków archeologicznych mogą jedynie w dość ogólny sposób zarysować nam ów obraz. Temat jest tym bardziej istotny, iż do tej pory nie był poruszany na łamach żadnej monografii bądź rozprawy naukowej.

Praca oparta została przede wszystkim na różnego typu regulaminach, wyciągach i ich projektach sporządzonych dla piechoty autoramentu cudzoziemskiego czasów saskich, zwłaszcza z okresu 1745–1763. W nielicznych przypadkach posłużono się zapisami z czasów późniejszych. Z braku dostatecznej ilości dostępnych źródeł dotyczą one głównie armii koronnej, choć jak wskazują dostępne materiały archiwalne, konkluzje w nich zawarte w znacznej mierze można z powodzeniem odnosić również do armii litewskiej. Są to zarówno regulaminy organizacyjne¹, jak

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Branickich z Rosi (dalej: ABzR), Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/1756 r.]; pudło XI, plik 1, Regulamin dla Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej, [1738 r.]; pudło VIII, plik 2, Regulamin regimentu łanowego, 1753 r., s. 1–10; Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: AN w Krakowie), Archiwum Sanguszków, Archiwum Podhoreckie (dalej: AS Ap), Podh I 119, fragment

i regulaminy musztry², wart i służby³, powinności żołnierskich⁴ czy regulamin ekonomiczny⁵, a także inne akty normatywne (artykuły wojenne)⁶, w tym lustracje⁷, rozkazy i ordynanse⁸.

Szczególnie ciekawe do przedstawienia naszego zagadnienia okazały się materiały robocze i wcześniejsze wersje regulaminu musztry dla Regimentu Buławy Polnej Koronnej znajdujące się w jednostkach archiwalnych serii Archiwum Podhoreckiego zespołu Archiwum Sanguszków znajdującego się w Archiwum Narodowym w Krakowie, oznaczonych sygn. 119–124, gdyż dzięki nim można było uchwycić wiele szczegółowych informacji poświęconych czyszczeniu karabinów skałkowych, które systematycznie usuwane były na etapie kolejnych redakcji tegoż regulaminu⁹. Informacje te są istotne o tyle,

regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.]; Podh IV, pudło XLIV, plik 126, Extrakt z oryginalnego regulaminu płacy dla regimentu pieszego buławy polnej koronnej Porachunek ammunicyi na kommissyi woyskowej koronnej dnia 31 miesiąca marca 1767 r.; Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: AP w Poznaniu), Antoni Kossowski, spuścizna, sygn. 1, Regulamin regimentu łanowego, 1753 r.

² Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.]; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.]; Podh I 119, fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.].

³ AGAD, ABzR, Militaria, pudło XIX, plik 8, Regulament warty, 1751 r.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [około 1730–1760 r.]; Podh I 122, fragmenty regulaminów wojskowych, b.d.; Podh II 250, Regulamin służby wartowniczej w Podhorcach, [około 1756 r.].

⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.]; Uspособienie y ćwiczenie układności żołnierza piechotnego, [lata trzydzieste XVIII w.]; Podh II 70, Regulament albo obserwa każdego żołnierza jako się ma trzymać osobiłwie w garnizonie, [XVIII w.]; Podh I 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja I: O stanie wewnętrznym y powinności infanterii y osób do niej należących, [około 1756–1760 r.].

⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.].

⁶ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Artykuły wojenne, 17 I 1734 r.; AGAD, Archiwum warszawskie Radziwiłłów (dalej: AwR), dział VII, sygn. 5, Nayiaśnieyszego Króla Jmsci w Polsce, etc. etc. Naylaskawsze nowo potwierdzone wojenne artykuły, dla wyzszych y niskich officeró y prostich żołnierzów tak od infanterey iako tez kawalerey dragunów y artylleryey od całej Republiki wielce pochwalone roku 1750.

⁷ AGAD, ABzR, Militaria, pudło IX, plik 1, Lustracja regimentu pieszego artylerii, 6 IX 1761 r.; AwR, dział VII, sygn. 108, Komissya y lustracya Regimentu Pieszego JW Xiążecia JMCi Michała Radziwiłła woiewody wileńskiego Hetmana Wielkiego Wielkiego XL, 14 III 1757 r.

⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 67, Parollbuch, 1 VIII 1757 r. – 8 VII 1764 r.; Podh III, pudło V/1, plik 89, Punkta do łaskawey rezolucji, 26 XI 1763 r., b.p.

⁹ Autorstwo jednej z redakcji, umieszczonej pod sygn. 119 (nr 17 w źródłach zwartych w drugiej części artykułu) przypisane zostało przez Tomasza Ciesielskiego (T. Ciesielski,

iz jednoznacznie wskazują, że przy opracowywaniu regulaminów starano się zawęzić i jak najbardziej streścić przedstawiane zagadnienia, utrudniając tym samym badaczom dotarcie do pełnego spektrum kultury materialnej czy zachowań żołnierzy w XVIII w.

Ważnym źródłem są rachunki czy też zestawienia kosztów ponoszonych przez poszczególne regimenty na zakup namiotów, prochu, papieru i ołowiu¹⁰ oraz księga inkwizycji, zawierająca niekiedy ciekawe informacje dotyczące uzbrojenia¹¹. Ze względu na ograniczenia finansowe i czasowe realizacja pełnej kwerendy archiwalnej nie była możliwa, co znalazło odzwierciedlenie w reprezentowaniu tej grupy źródeł przez najmniej liczny materiał. Źródła te nie były dotychczas publikowane i w znacznych wyjątkach będą stanowiły drugą część niniejszego artykułu.

Ważnym źródłem są zabytki archeologiczne. W tym przypadku posilko-
wać się będziemy odkryciami dotyczącymi innych armii: pruskiej i rosyjskiej. Artefakty i rozwiązania stosowane przez wspomniane armie, należy uznać za reprezentatywne dla opisywanych przez nas zagadnień. Większość zabytków pochodzi z wykopalisk archeologicznych prowadzonych na polach bitew wojny siedmioletniej (1756–1763), pozostałe trafiły do zbiorów

Armia koronna w czasach Augusta III, Warszawa 2009, s. 424–428, 475–476) kapitanowi Janowi Krzysztofowi Bardenlebenowi z Regimentu Pieszego Królewicza, jednakże treść tegoż regulaminu (m.in. § 13 rozdziału I, w którym mowa o szafirowych wyłogach), a także rozpisanie etatu (304 szeregowych, likwidacja 1 stanowiska sierżanckiego i ograniczenia liczby podoficerów do feldfebli i kaprali, umieszczenie podchorążych (trzech) w etacie kompanii, liczba oficerów sięgająca 14 kapitanów w ośmiu kompaniach), niemalże jednoznacznie wskazuje, iż mamy do czynienia właśnie z Regimentem Buławy Polnej Koronnej z około 1760/1761 r. – zob. T. Ciesielski, *Armia...*, s. 322; pośrednio wskazuje na to także treść kolejnych paragrafów, które w mniej lub bardziej zredukowanej co do treści formie pojawiają się w dokumentach, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 121–122, 124 i 120 [najbardziej zaawansowana wersja regulaminu] oraz Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej [1756 r. – wersja ostateczna redagowanego regulaminu].

¹⁰ AGAD, ABzR, Militaria, pudło X, plik 7–8, 12, 1751–1775 r.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 42, Księga wydatków leibkompanii Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, 1757–1763 r.; Podh II 83, Specyfikacje rzeczy odebranych i wydanych, 1755–1756 r.; Podh IV, pudło LVIII, plik I, Expens pieniędzy na różne lejbkompaniey Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koron[n]ey, 1751–1752 r.; AGAD, AwR, dział VII, sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążenia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [septem]browey 1736 aż do raty marcowey 1739 inclusive.

¹¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 61, Fasciculus actorum inquisitionum ad leibkompanię regimentu pieszego buławy polnej koronnej, 1756–1763 r.; Podh IV, pudło XLIV, plik 77, Inkwizycja wyprowadzona na żołnierza Jana Czechowicza, Mateusza Królaszyńskiego i dobosza Bankowskiego od lejbkompanii; sprawa dezertera Ulewicza, 12 I 1763 r., b.p.; Podh IV, pudło XLIV, plik 83, Inkwizycja wyprowadzona na żołnierzy Ludwika Meysnera i Jana Okuniewskiego, pierwszy od chorągwi piechoty węgierskiej, drugi od lejbkompanii r[egimen]tu infanteri b[uławy] p[olnej] k[oronnej] o podmowę dezercji, 17 IX 1763 r., b.p.

muzealnych inną drogą. Jedynie niektóre z nich doczekały się publikacji i szerszego obiegu w środowisku naukowym¹².

Do ważnych źródeł należą niewątpliwie „dokumenty epoki”: wspomnienia Ulricha Bräckera z 1756 r. z czasów służby w armii pruskiej¹³ oraz wydane niedawno *Institutions militaires de l'infanterie prussienne en temps de Paix etc. „par Mr. le Comte de Schmettau, Capitaine des armées de S. M. le Roi de Prusse et Aide de Camp de S. A. R. Monseigneur le Prince Ferdinand de Prusse”*. Berlin 1773¹⁴. Jeśli chodzi o literaturę naukową, posilkowaliśmy się przede wszystkim opracowaniami z serii „Altpreuussische Heere – Erscheinungsbild und Wesen 1713–1807”¹⁵ wydawanymi z przerwami od lat siedemdziesiątych do czasów współczesnych pod redakcją zmarłego w 1990 r. Hansa Bleckwenna, autora licznych opracowań i artykułów na temat armii pruskiej z okresu jej największej świetności¹⁶. Uzupełniające informacje zaczerpnięto z opracowań niemieckiego Sztabu Generalnego¹⁷. Dla prezentowanego zagadnienia monografia poświęcona historii armii koronnej czasów Augusta III autorstwa Tomasza Ciesielskiego¹⁸ jest cennym opracowaniem, gdyż korzystał on z licznych źródeł archiwalnych niewykorzystanych w niniejszym opracowaniu.

II. Jaką bronią zwykło się walczyć

Uzbrojenie szeregowego żołnierza (*gemeyne*) w czasach saskich składało się z „broni górnej”¹⁹, tj. karabinu skałkowego zwanego

¹² J. Wrzosek, *Firearm Bullets from Pułtusk Battlefield*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 2012, fas. XXV, s. 87–98, T. Karpiński, J. Wrzosek, *Bitwa pod Sarbinowem (Zorndorf), pow. myśliborski, w świetle badań archeologicznych*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2013, s. 113–140.

¹³ U. Bräcker, *Żywot i prawdziwe przygody biednego człowieka z Tockenburga*, przeł. Z. Fonferko, Warszawa 1979.

¹⁴ F. W. C. Schmettau, *Einrichtung des Krieges-Wesens für die Preußische Infanterie zu Friedens-Zeiten*, oprac. M. Winter, Berlin 2012.

¹⁵ Do najważniejszych prac wykorzystanych w pisaniu niniejszego opracowania należą: A. Wirtgen, *Die Preussischen Handfeuerwaffen. Modelle und Manufakturen 1700–1806*, t. 1–2, Osnabrück 1976; *Supplementband*, Osnabrück 2007; R. Bleckwenn, *Zelt und Lager im altpreuussischen Heer*, Osnabrück 1976 oraz C. Kling, *Allgemeine Geschichte der Bekleidung und Ausrüstung des altpreuussischen Heeres*, Erste theil: *Die Infanterie-Regimenter im Jahre 1806*, Weimar 1902.

¹⁶ Pomimo śmierci redaktora H. Bleckwenna (ur. 15 XII 1912 r. – zm. 10 VII 1990 r.) kilka prac zostało dołączonych do powyższej serii, m.in. w 2001 r. wydano B. A. Windsheimer, *Me fecit Potsdam. Altpreuussische Blankwaffen des 18. Jahrhunderts*, Bissendorf 2001, a w 2007 r. tom uzupełniający do opracowania A. Wirtgena, *Supplementband*.

¹⁷ *Die Kriege Friedrichs des Grossen*, Th. 1: *Der Erste Schlesische Krieg 1740–1742: die Besetzung Schlesiens und die Schlacht bei Mollwitz*, oprac. Grossen Generalstabe, Berlin 1890.

¹⁸ T. Ciesielski, *Armia...*

¹⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2, 6; rozdz. XIX, s. 159; Podh II 67, parole z dni: 9 II 1763 r. i 8 VII 1764 r.

w osiemnastowiecznych źródłach często wymiennie flintą²⁰, bronią²¹ (giwerą od niem. *Gewehr*) bądź strzelbą²² i „broni bocznej”, „pobocznej”²³ lub „dolnej”²⁴, do której zaliczano „pałasze” oraz grajcary²⁵. Bagnety zaliczano do „broni bocznej” (niem. *Seitengewehr*), ale także i „górnej”. Grenadierzy

²⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.]; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2, 14, 17; rozdz. IV, s. 46–48; Podh II 70, Regulament albo obserwa każdego żołnierza jako się ma trzymać osobliwie w garnizonie, [XVIII w.], s. 27; Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 11, b.p.; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 1; s. 20; § 3, s. 21; rozdz. VIII, § 5, s. 38–38; rozdz. XVI, s. 150–151; Podh IV, pudło III, plik 66, Umowa na dostawę kocy, 25 X 1757 r., b.p.; Podh IV, pudło III, plik 90, Specyfikacja rzeczy skarbowych dla leibkompanii, 1759 r., b.p.; Podh IV, pudło III, plik 110, Rejestr szkód poczynionych przez dezertorów, 1757–1760 r., b.p.; Podh IV, pudło XXXV, plik 27, Kontrakt z kupcem krotoszyńskim Stanisławem Nowackim na zakup sukna, 17 VIII 1750 r., b.p.; Podh IV, pudło XXXV, plik 51, Specyfikacja odebranego munduru na cztery kompanie, 13 IV 1751 r., b.p.; Podh IV, pudło XL, plik 27, Specyfikacja co się oddało broni i lederwerku od chorągwi p[ol]na Oberrszteltnanta barona de Fresse, 12 I 1752 r., b.p.; Podh IV, pudło XLIV, plik 47, Specyfikacja rzeczy skarbowych znajdujących [się] na komorze, 3 IX 1760 r., b.p.; AGAD, AwR, dział VII, sygn. 108, Komissya y lustracya Regimentu Pieszego JW Xiążęcia JMCi Michała Radziwiłła wojewody wileńskiego Hetmana Wielkiego Wielkiego XL, 14 III 1757 r.; sygn. 651, Tabele imienne ekwipunku poszczególnych jednostek milicji radziwiłłowskiej, 1727–1756 r.; sygn. 653, Rejestry broni, amunicji, umundurowania znajdujących się w poszczególnych jednostkach milicji i w fortcach radziwiłłowskich, 1744–1792 r.; ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y amunicyą, s. 30–32.

²¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło III, plik 110, Rejestr szkód poczynionych przez dezertorów, 1757–1760 r., b.p.

²² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. III, § 4, s. 24; rozdz. VIII, § 5, s. 38–38; rozdz. XIV, s. 87; rozdz. XVI, s. 150–151, 169; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], b.p.

²³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756], rozdz. II, § 1, s. 20; rozdz. VIII, § 5, s. 38–39; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760], rozdz. XIX, s. 159.

²⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2, 6.

²⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1, s. 22; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 1, s. 22; Podh IV, pudło III, plik 77, Specyfikacja rzeczy chorągwianych Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, 25 VI 1758 r., b.p.; Podh IV, pudło III, plik 110, Rejestr szkód poczynionych przez dezertorów, 1757–1760 r., b.p.; AGAD, AwR, dział VII, sygn. 657, Rolla do wydawania moderunku wielkiego y małego kompani pierwszej garnizonu niezwiszkiego, 1 IX 1768 r. Rzadziej wymienia się jako broń również formy do lania kul, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło X, plik 13, Opisanie co należy do żołnierza konnego i żołnierza pieszego, [1730–1760 r.], b.p.

posiadali ponadto granaty i lonty, cieśle – siekiery ciesielskie do pracy w drewnie, a podoficerowie kurcziwery bądź *kurcgewehr* (z niem. *Kurzgewehr* dosłownie krótka broń, co dotyczyło porównania tej broni do broni drzewcowej używanej przez piechotę w XVII w.). Te ostatnie dzieliły się na partyzany i dardy używane przez sierżantów i feldfeblu oraz halabardy noszone przez kaprali. Podoficerowie posiadali ponadto broń białą, zazwyczaj nieco lepszej jakości „pałasze”²⁶ oraz pistolety na tzw. „kruczkę”, czyli metalowym karabińczyku mocowanym na pasie spełniającym funkcję bandolieru²⁷ bądź bandoletu²⁸ wraz z tzw. „taszką”²⁹. Zaznaczyć należy, iż w źródłach nie występuje rozróżnienie na współczesne terminy bronioznawcze: tasaki i pałasze, które w XVIII w. określano zbiorczo mianem tych ostatnich.

Spśród wymienionych do najważniejszej należała broń palna, której niezawodność zależała m.in. od stanu utrzymania. O ile zardzewiałe bagnety lub pałasze nadal mogły, w ograniczony oczywiście sposób, spełniać swoje zadania, o tyle niestrzelający karabin skałkowy w starciu na dystans był zbędnym balastem³⁰. Prawda ta była znana już w opisywanym przez nas okresie, gdyż wielokrotnie wskazywano, iż broń ma być polerowana

²⁶ Dokładny opis przykładowego oporządzenia podoficerskiego znajduje się w: AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło XLIV, plik 90, Dokumenta ludzi z Kamieńca przysłanych do Podhorzec, 1762–1763 r., b.p.

²⁷ Pas ten zwany niekiedy „pistolet–paskiem” (zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh III, pudło V/1, plik 6b, Tabella in quo statu kompeltu ryszunków, amonicy, małego y wielkiego moderunku, 31 VIII 1752 r., b.p.; Podh IV, pudło III, plik 110, Rejestr szkód poczynionych przez dezerterów, 1757–1760 r., b.p.; Podh IV, pudło XLIV, plik 90, Dokumenta ludzi z Kamieńca przysłanych do Podhorzec, 1762–1763 r., b.p.) przewieszano tak samo jak pas od patronaszy żołnierzy, a na końcu znajdował się niewielki pokrowiec, w który wkładano pistolet do ochrony zamka przed deszczem. Pokrowiec ten miał formę ładownicy i zawierał kilka patronów do tegoż pistoletu, najprawdopodobniej 6, zob. AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenta, Nota, s. 25–27; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 83, Specyfikacja odebranych rzeczy skarbowych po apszetowanym kapralu Umińskim, 17 X 1761 r., k. 28, R. Müller, *Die Armee Augustus des Starken. Das Sächsische Heer von 1730 bis 1733*, Berlin 1984, s. 53.

²⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 83, Specyfikacja odebranych rzeczy skarbowych po apszetowanym kapralu Umińskim, 17 X 1761 r., [b.p. między s. 30 a 31]; Podh III, pudło V/1, plik 28, Raport kwartalny Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1758–1759 r.]; Podh III, pudło V/1, plik 121, Specyfikacja broni, ledewerku, wielkiego munduru, polnych y innych rekwizytów Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [czerwiec 1775 r.], b.p.

²⁹ Forma niewielkiej torby na patrony do pistoletu mocowana do bandolieru, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło XL, plik 35, Tabela wielkiego i małego moderunku, który się wydał na chorągiew pana obersztejtnanta barona de Fresse, 1 I 1754 r., b.p.

³⁰ Co prawda karabiny wyposażone w bagnety tulejkowe pozwalały na przeciwstawianie się atakom kawalerii, lecz bez możliwości prowadzenia ognia, piechota taka była jedynie biernym uczestnikiem starcia; natomiast do starć na bagnety w XVIII w. dochodziło niezwykle rzadko.

i czysta³¹. Dotyczyło to nie tylko broni palnej, ale także białej i drzewcowej³².

III. Przyczyny niesprawności broni – zagadnienia ogólne

Odwracając pytanie, wskazać należy na główne przyczyny niesprawności broni palnej. Do najważniejszych należą: zapchanie otworu zapalowego, zamoknięty proch, słabo nawęglone lustro krzesiwa, nieostra skałka, niewypał bądź nagar prochowy znajdujący się w komorze nabojoyej, zepsuty mechanizm spustu, orzecha, złamany kurek. Wyżej wymienione problemy nie wyczerpują oczywiście całego katalogu przyczyn uniemożliwiających właściwe wykorzystanie broni palnej.

Jednym z najważniejszych kłopotów z utrzymywaniem broni w dobrej kondycji był czarny proch strzelniczy. Spowodowane było to chemicznymi właściwościami prochu – składał się on z siarki, saletry i węgla. Dużym problemem był zwłaszcza produkt uboczny jego spalania – nagar prochowy, który pod wpływem wilgoci stawał się aktywny chemicznie, a co za tym idzie powodował szybką, niemal natychmiastową reakcję z żelazem, stanowiącym główny element konstrukcyjny karabinów i pistoletów skałkowych³³. Pozostawienie na dłuższy czas wilgotnego nagaru na lufie lub zamku powoduje szybką korozję – powstanie rdzy – a co za tym idzie wżerów, które osłabiają te elementy konstrukcyjne, mogąc powodować jej fizyczne uszkodzenie. Ponadto proch oraz nagar prochowy cechują się dużą higroskopijnością, co w przypadku tego pierwszego uniemożliwia jego wykorzystanie jako środka miotającego, a w przypadku drugiego powoduje szybkie postępowanie procesu korozji. Nawet suchy nagar może być przyczyną zatkania kanału prochowego, czy nawet samej lufy³⁴.

Żołnierz musiał się martwić, nie tylko o to, aby nie zamoczyć ładunków (patronów), ale także aby odpowiednio prędko wyczyścić broń po strzelaniu. Szybka reakcja i czyszczenie oraz właściwa konserwacja redukowały czas poświęcany przy pozbywaniu się ubocznych skutków strzelania, tj. nagaru prochowego.

³¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2, 6; Podh II 70, Regulament albo obserwa każdego żołnierza jako się ma trzymać osobliwie w garnizonie, [XVIII w.], s. 27; Podh II 67, m.in. rozkazy wydane przy parolach w dniach 25 VIII 1757 r., 15 X 1759 r., 5 IX 1761 r.

³² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.], rozdz. VI, § 1, s. 310–311.

³³ Więcej na temat składu i produkcji prochu zob. J. Jakubowski, *Nauka Artylerji*, Warszawa 1781, s. 23–82.

³⁴ Jakubowicz nazywa nagar szlamem prochowym, zob. A. Jakubowicz, *Wiadomości ściągające się do woyskowej palnej broni ręcznej z dziełka rossyjskiego i innych z dodaniem taryffy naprawy broni i ryciną*, Warszawa 1824, s. 59.

IV. Koszty zakupu broni i amunicji

Koszt zakupu broni, a także prochu przeznaczonego na ładunki był dość znaczny. W regimentach na ten cel przeznaczono w każdej kompanii po dwie porcje na zakup broni i jedną na zakup amunicji. Z funduszu tego w miarę możliwości zakupywano także narzędzia do czyszczenia i utrzymywania jej w należytym porządku³⁵, choć korzystano także ze środków znajdujących się w kasie wakantów (na naprawę i konserwację³⁶ – a nawet kasie na medykamenta³⁷) czy małego munduru (*kleinmonderunku*)³⁸. Zakupu dokonywano na przestrzeni dłuższego okresu rozliczeniowego, w przypadku pistoletów podoficerskich co 8, a karabinów co 10³⁹–12 lat⁴⁰. Tak długie okresy użytkowania broni palnej z jednej strony wymagały wiele troski o nią, a z drugiej strony musiały powodować wypadki. Ciesielski podaje przykład wypadku śmiertelnego, jakiemu uległ jeden z żołnierzy, któremu w trakcie oddawania salwy honorowej podczas święta Bożego Ciała rozpadł się karabin⁴¹ oraz przykład kaprała, śmiertelnie postrzelonego przez szeregowego używającego ślepego ładunku („z papieru”)⁴². Mając to na względzie, nie może nas dziwić duży nacisk, jaki kładziono w regulaminach na potrzebę właściwego obchodzenia się z uzbrojeniem i jego konserwację.

Starano się w miarę możliwości zakupywać broń jednego rodzaju, a przynajmniej jednego kalibru, dla którego należało zaopatrzyć się w bagnety odpowiednio dostosowane do średnicy luf oraz kulolejki o zbliżonych do kalibru lufy gabarytach, gdyż kule za „małe nie niosą daleko”, a dużych

³⁵ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y ammunicją, s. 30–31.

³⁶ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa wakantów, s. 35; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 23–24, b.p.

³⁷ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenta, s. 25–27.

³⁸ AGAD, ABzR, Militaria, pudło XI, plik 1, Regulamin dla Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronney, [1738 r.], pkt IX, b.p.

³⁹ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y ammunicją, s. 30. W regimencie łanowym broń miała być wymieniana co osiem lat, natomiast jak wynika z zachowanej korespondencji, pomiędzy 1753 a 1767 r. wymieniono ją co najmniej dwukrotnie; AP w Poznaniu, A. Kossowski, spuścizna, sygn. 7, Korespondencja, notatki i rachunki dotyczące zakupu broni i umundurowania dla wojska, 1766–1767 r., s. 3.

⁴⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 11, b.p.

⁴¹ T. Ciesielski, *Armia...*, s. 451.

⁴² *Ibidem*, s. 411.

nie można włożyć do lufy⁴³. Przestrzeganie tej zasady miało wykluczyć kłopoty z zaopatrzeniem kompanii w jednolitą amunicję czy też formy do jej produkcji. Obowiązkiem żołnierza było pilnowanie, aby miał zawsze odpowiednią ilość patronów, kul i skałek⁴⁴.

W celu uniknięcia problemów z nadużyciami nakazano żołnierzom niezwłoczne meldowanie po ćwiczeniach i strzelaniu o wszelkich uszkodzeniach i trudnościach z obsługą broni, tak aby w miarę możliwości kontrolować ich ilość i moc ocenić, czy winy za uszkodzenie nie ponosi sam użytkownik⁴⁵. Wszelkie wady i uszkodzenia należało niezwłocznie zgłosić⁴⁶. Gdy jednak stwierdzono, iż broń została zniszczona przez nieodpowiednie, gnuśne, złośliwe czy celowo złe postępowanie żołnierza, miał on pokryć koszty jej naprawy⁴⁷. Szeregowego leibkompanii Regimentu Buławy Pieszej Koronnej Jana Kuźmińskiego ukarano w lutym 1764 r. 12 kijami „za to, że idąc na wartę z bronią upadł y złamał ze wsztykim”⁴⁸.

Koszty zakupu były na tyle wysokie, że rekrutom broń wydawana była dopiero po wstępnym przeszkoleniu⁴⁹, natomiast inwalidom zdolnym do służby wydawano starą broń, która nadawała się jeszcze do wykorzystania⁵⁰. Dzięki odpowiedniej dbałości o broń można było ją nadal użytkować, zwiększając potencjał własnych sił o inwalidów zdolnych do pełnienia służby wartowniczej bądź ordynansowej.

⁴³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], s. 179–181, 201; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 1; s. 20; Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 11, b.p.

⁴⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 6.

⁴⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 46; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 2, s. 20–21.

⁴⁶ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1, s. 179–181, 201; BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.

⁴⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 2, s. 21–22 i § 6, s. 22; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2, 8; AGAD, ABZR, Militaria, pudło XI, plik 1, Regulamin dla Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej, [1738 r.], pkt IX., b.p.

⁴⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło XLIV, plik 103, Informacja o karach i dezertkach, 22 I – 17 III 1764 r., b.p.

⁴⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 206–207, 268–270; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. III, § 4, s. 24.

⁵⁰ AGAD, ABZR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na inwalidy, s. 23.

Skromne budżety na zakup broni i amunicji starano się ratować poprzez niwelowanie ryzyka jej utraty. Kaprale mieli uważać, żeby nie znęcać się nad żołnierzami, gdyż ci, dezertując, zabierali ze sobą nie tylko umundurowanie, ale i uzbrojenie, czyniąc znaczne straty dla kompanii⁵¹.

Przewidywano także, aby podoficerowie zbierali w miarę możliwości pozostawioną po bitwie broń oraz patrontasze⁵², gdyż koszty ich sporządzenia były duże, budżety regimentów szczupłe, a możliwość dalszego wykorzystania na przestrzeni kolejnych lat przez następnych żołnierzy duże⁵³.

V. Inspekcje

Dążąc do wpojenia żołnierzom zasad dotyczących czystości i utrzymywania broni w sprawności bojowej, w wielu regulaminach położono nacisk na regularne wizytowanie i sprawdzanie karabinów i ich czystości⁵⁴. Inspekcje umundurowania często łączono z przeglądem *ledewerku* i uzbrojenia, przede wszystkim stanu karabinów skałkowych. Te ostatnie sprawdzano w dwójnasób: zbiorowo, gdy pododdział, stawiając karabiny przed sobą, zakładał bagnet, następnie umieszczał pobjczyk w lufie i odkładał broń do nogi (lewej). Oficer sprawdzający w ten sposób mógł zorientować się, czy w lufie znajduje się ładunek lub nawet kilka, czy broń jest nabita lub w jakim stanie znajduje się komora ładunkowa (jeśli broń jest niewyczyszczona, na końcówce pobjczyka po jego odbiciu prawie zawsze znajduje się nagar prochowy), następnie sprawdzał stan ogólny broni. Po tej czynności żołnierze chowali pobjczyki i odkładali broń na ramię⁵⁵. Nierzadko lustracja taka połączona była ze sprawdzeniem indywidualnym broni, podczas którego

⁵¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760], rozdz. II, s. 27.

⁵² Torby na ładunki.

⁵³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760], rozdz. VI, s. 57.

⁵⁴ AGAD, ABzR, Militaria, pudło XIX, plik 8, Regulamin warty, 1751 r., pkt 9, ppkt 8, b.p.; pudło III, plik 2, Fragment regulaminu warty, b.d., s. 73–77; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 32–33; rozdz. XVIII, s. 136; rozdz. XIX, s. 159; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 322–323; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 21; rozdz. VIII, § 5, s. 38–39. Rewizję zalecano często także przy wydawanych parolach, zob. m.in. Podh II 67, parole z dni 21 VIII 1757 r., 3 V 1758 r., 20 VII 1758 r., 10 I 1759 r., 5 XI 1759 r., 19 II 1763 r., 5 VIII 1763 r.

⁵⁵ Komendy oraz dokładny opis inspekcji znajdują się w części drugiej artykułu, zob. AN w Krakowie, AS Ap Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. VIII, § 5, s. 38–40 oraz Podh I 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja III: O służbie obozowej, [około 1756–1760 r.], rozdz. VI, O inspekcji y wartach obozowych, § 6, s. 654–655.

żołnierz powinien samodzielnie wziąć broń do góry, otworzyć panewkę w przypadku broni niezaładowanej i podać ją oficerowi. Ten sprawdzał, w jakim stanie znajduje się zamek, otwór zapałowy oraz czy skałka jest dobrze zamocowana, a skóra, w której jest owinięta, nie wystaje ponad szczęki kurka, utrudniając krzesanie iskry. Oficer winien również sprawdzić, czy skałka opada na lustro krzesiwa oraz czy mechanizm panewki jest dobrze naoliwiony⁵⁶. Oficer lub podoficer przeprowadzający inspekcję sprawdzał również, czy pobjczyki są całe⁵⁷.

Rewizji poddawano każdorazowo żołnierzy idących do obozu⁵⁸ lub wysłanych do powinności (na wartę, forwach, komenderówkę), wówczas broń powinna być załadowana, a panewka podsypana⁵⁹.

V.I. Amunicja

Sprawdzano także ładownice pod kątem liczby znajdującej się w niej amunicji i jej stanu⁶⁰. Dążono, aby wszystkie ładunki (patrony) były znormalizowane pod kątem wielkości kul i ilości prochu⁶¹. Żołnierz powinien mieć bowiem zawsze ostrą amunicję⁶². Miało to szczególne znaczenie wobec przecierania się papieru i bardzo ścisłej kontroli względem marnowania

⁵⁶ AN w Krakowie AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XVI, s. 151–152.

⁵⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 47.

⁵⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 122, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja III: O służbie obozowej, [około 1756–1760 r.], rozdz. IV, O sposobie wmaszerowania do obozu y wymaszerowania, § 2, s. 175–176; rozdz. XV, O batalii, § 3, s. 119.

⁵⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761], rozdz. II, § 4, s. 322–323; AGAD, ABzR, Militaria, pudło XIX, plik 8, Regulamin warty, 1751 r., pkt 3; pkt 9, ppkt 8, b.p.

⁶⁰ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56], Kassa na medykamenty, s. 26; Biblioteka Czaratoryskich w Krakowie, rkps 2630 II, Observationspunkte für Gemeinen Soldaten bis zum Feldfebel als ein Zusatz zu den Reglement für das Regiment Königlichen Polnischen Krongarde, [1770 r.], s. 6–10; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 32–33; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 22.

⁶¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], b.p. [uszkodzenia między stronami 163 a 183], s. 201–202, 321–322; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 1, s. 20.

⁶² AGAD, ABzR, Militaria, pudło IX, plik 1, Lustracja regimentu pieszego artylerii, 6 IX 1761 r., s. 16; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 6.

amunicji, z której żołnierz był rozliczany⁶³. *Gemajn* (*gemeyne*) miał o nią dbać, a jej gubienie, sprzedawanie lub marnowanie groziło surową karą⁶⁴. Najdotkliwsza kara polegała na dwunastokrotnym przejściu przez ścieżkę, podczas której 200 stojących naprzeciwko siebie żołnierzy chłostało skazanego nieszczęśnika specjalnie przygotowanymi do tego różgami⁶⁵.

Do ćwiczenia (*egzercerowania*) wykorzystywano ślepe ładunki pozbawione kul. W tym celu każdorazowo przed ćwiczeniami wydawano ślepe patrony żołnierzom i odbierano im ostre ładunki, które następnie przekazywano kaptenarmusowi bądź feldfeblom⁶⁶. Strzelanie podczas ćwiczeń ślepą amunicją miało zredukować możliwości wypadków (ich całkowite wyeliminowanie nie jest możliwe, jak pokazują współczesne zdarzenia, nawet przy użyciu samego czarnego prochu można wyrzucić krzywdę). Nieznana jest dokładnie ilość prochu stosowanego w patronach, lecz musiała być znaczna. W regulaminach zwracano uwagę na fakt odskakiwania broni przy wystrzale spowodowanym odrzutem. Efekt ten był tylko częściowo redukowany dzięki stabilizującej roli bagnetu na końcu lufy⁶⁷, dlatego też, aby zwiększyć skuteczność salwy, zalecano

⁶³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 33; rozdz. IV, s. 46–48. Zobowiązano kapten armusów m.in. do prowadzenia rejestru wydanej amunicji, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja I: O stanie wewnętrznym y powinności infanterii y osób do niey należących, [około 1756–1760 r.], rozdz. IV, O Dyscyplinie albo trzymaniu żołnierzy w karności, § 50, s. 79–80.

⁶⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 6, s. 22; Podh II 70, Regulament albo obserwa każdego żołnierza jako się ma trzymać osobliwie w garnizonie, [XVIII w.], s. 28; Podh II 8, Artykuły wojenne, 17 I 1734 r., art. 27, s. 421; Podh I 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja I: O stanie wewnętrznym y powinności infanterii y osób do niey należących, [około 1756–1760 r.], rozdz. III, O przysiędze żołnierskiej, § 5, s. 31; AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa traktamentu ober- unter-officerów y giemeynów, s. 29; AwR, dział VII, sygn. 5, Najjaśniejszego Króla Jmści w Polsce, etc. etc. Naylaskawsze nowo potwierdzone wojenne artykuły, dla wyższych y niskich officeró y prostich żołnierzów tak od infanterey iako tez kawalerey dragunów y artylleryey od całej Respubliki wielce pochwalone roku 1750, art. 24, s. 75.

⁶⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 7, b.p. i § 6, s. 204; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 6, s. 22.

⁶⁶ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 29; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 322–323; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 21.

⁶⁷ Podczas eksperymentu behawioralnego przeprowadzonego w Kocicach w 2017 r., gdzie strzelano przy pomocy kul ołowianych kal. 19 mm i niewielkiej ilości prochu – 4–6 g, strzały

dwom tylnym szeregom celowanie na wysokości połowy człowieka, natomiast szereg kłęczący strzelał wprost przed siebie⁶⁸.

Dzięki rachunkom z 1754 i 1767 r. możemy w dużym przybliżeniu oszacować koszt sporządzenia pełnej ładownicy⁶⁹ patronów dla *gemeyne*. Dla porównania posłużymy się danymi podanymi dla amunicji pruskiej używanej w 1740 r.⁷⁰ Z 1 funta pruskiego (około 452 g) sporządzano 17 kul o wadze około 26,6 g, do wystrzelenia której potrzeba było 14,5 g prochu. W Rzeczypospolitej funty były nieco lżejsze (405 g) i pozwalały na sporządzenie około 12 kul dla broni palnej o kalibrze 18 mm. Z kolei z funta prochu sporządzano 32 „szarfpatrony” lub 40 ślepych patronów przeznaczonych do *exercerunku*. Koszt przygotowania ładunków był różny, w zależności od cen rynkowych. Na podstawie zachowanych rachunków można zaobserwować stopniowy wzrost cen, zwłaszcza prochu⁷¹. Przyjmując za podstawę obliczeń ceny z 1767 r., możemy przyjąć, że dla zaopatrzenia w ładownicę z 24 patronami wydać należało około 3 zł i 12 groszy, z czego trochę powyżej 3,5 gr kosztował papier, 38 gr kula, 57 gr proch i 2,5 gr klej i nici⁷² do wiązania ładunków. Ładownica ze „ślepych” ładunkami była tańsza i kosztowała 1 zł i 22 gr⁷³.

oddawane z nałożonym bagnetem były celniejsze, a odrzut proporcjonalnie mniejszy; zob. A. Jakubowicz, *Wiadomości...*, s. 66–67.

⁶⁸ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XVI, s. 149–150.

⁶⁹ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenta, s. 25.

⁷⁰ *Die Kriege...*, s. 58.

⁷¹ Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XVIII w. funt prochu kosztował 48 gr (T. Ciesielski, *Armia...*, s. 465), w 1734 r. na Litwie 30 gr (AGAD, AwR, dział VII, sygn. 68, Rozchód pieniędzy na moderunek y wyprawę piechurów rozpisanych vigo uchwały W[oje]w[ód]dztwa Nowogrodzkiego a[nno] 1734, s. 33), w 1737 r. – 31 gr (AGAD, AwR, dział VII, sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążenia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [septem]browey 1736 aż do raty marcowej 1739 inclusive, rata marcowa 1737, s. 15), w 1754 r. – 38 gr (AGAD, ABzR, Militaria, pudło X, plik 12, Kwit z dnia 27 VI 1754 r.), w 1757 r. powyżej 4 zł (AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 42, Extra expensa na leibkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowej 1757 a[nno], k. 3), natomiast w 1762 r. był to koszt rzędu 90 gr (Archiwum Jasnogórskie o. Paulinów, Forteca, sygn. 1693, Expensa na przeżeczoną Fortecę przez tez wspomniane roki dwa rok 1761 y 1762, b.p.).

⁷² Dochodził oczywiście koszt łożu, „żeby olów niewygorywał”, zob. AGAD, AwR, dział VII, sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążenia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [septem]browey 1736 aż do raty marcowej 1739 inclusive, rata marcowa 1738, s. 17; sygn. 68, Rozchód pieniędzy na moderunek y wyprawę piechurów rozpisanych vigo uchwały W[oje]w[ód]dztwa Nowogrodzkiego a[nno] 1734, s. 33.

⁷³ Jednostkowy koszt pojedynczego ładunku wynosił około 2 groszy bez kuli i 4 z kulą; AN w Krakowie AS, Podh IV, pudło XLIV, plik 126, ekstrakt z oryginalnego regulaminu płacy, 31 III 1767 r., b.p.; identyczne wyliczenia zużycia prochu, ołowiu i papieru na sporządzenie

W przybliżeniu możemy oszacować również ilość papieru, który zużywano na patrony. Do produkcji 8 zarówno ślepych nabojęw, używanych do ćwiczeń i salw honorowych, jak i do produkcji amunicji ostrej potrzebowano około 1 arkusza papieru⁷⁴.

Regulamin generalny Regimentu Pieszego Królowej przewidywał, iż w patronaszy powinny znajdować się 24 ładunki, choć zapewne w wyjątkowych sytuacjach udawało się ją zapełnić tą ilością⁷⁵. Jak podaje Ciesielski, za rozkazem z sierpnia 1752 r. w Regimentcie Pieszym Buławy Polnej podoficerowie i szeregowi mieli mieć po 2 skałki i odpowiednio: po 4 ładunki do pistoletów i 10 ostrych patronów do karabinów skałkowych⁷⁶. W innym rozkazie komendant fortecy pogranicznych generał major Joachim Potocki nakazał pułkownikowi Krystianowi Dahlke, aby jego żołnierze Regimentu Pieszego Artylerii Koronnej komenderowani na służbę do Okopów św. Trójcy mieli po „każdego gemeyne szarf 12 ładunkami, także unterofficerów podług zwyczaju [...] opatrzyli”⁷⁷. Taką samą ilość amunicji posiadali żołnierze Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej komenderowani z Kamieńca Podolskiego 18 grudnia

amunicji znajdujemy w niedatowanym (prawdopodobnie po 1760 r.) projekcie (być może autorstwa Granowskiego) wydatków poszczególnych regimentów, zob. B. Czart., rkps 2639 IV, Taxa y wyrachowanie ammunicji roczney, [1767 r.], s. 75 i n.

⁷⁴ Jakubowicz podaje, iż z znormalizowanego arkusza sporządzano 12 ładunków karabinowych lub 16 pistoletowych, (A. Jakubowicz, *Wiadomości...*, s. 37–38, 40; AGAD, AwR, dział VII, sygn. 303, Rachunki, rejestry różnych wydatków na milicję radziwiłowską, b.d.), s. 88, z 60 libr papieru sporządzono 11520 sztuk ślepej amunicji, co daje 192 patrony z 1 libry, taki sam wynik uzyskiwano w 1767 r. dla obu rodzajów amunicji, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło XLIV, plik 126, ekstrakt z oryginalnego regulaminu płacy, 31 III 1767 r., b.p.; w 1734 r. z 4 ryz „papieru podłego” uzyskano 10920 ładunki (AGAD, AwR, dział VII, sygn. 68, Rozchód pieniędzy na moderunek y wyprawę piechurów rospisanych vigo uchwały W[oje]w[ód]ztwa Nowogrodzkiego a[nno] 1734). Zaznaczyć należy, iż w XVIII w. rozmiar papieru nie był ustandaryzowany i w zachowanej dokumentacji z tego okresu waha się między 40 a 47 cm szerokości i 32–36 cm długości dla losowo wybranej jednostki archiwalnej, zob. AP w Poznaniu, AK – spuścizna, sygn. 7, Korespondencja, notatki i rachunki dotyczące zakupu broni i umundurowania dla wojska, 1766–1767 r.

⁷⁵ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenta, Nota, s. 27; w tę samą ilość amunicji wyposażano m.in. dragonów austriackich, zob. J. Lugs, *Handfeuerwaffen: systematischer Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte*, t. I, Berlin 1977, s. 32; potwierdzenie dla zapisów tegoż regulaminu znajdujemy m.in. w AN w Krakowie, AS Ap, Podh II sygn. 52, s. 49–52. Jest niewykluczone, iż ilość wydawanej ostrej amunicji była zróżnicowana dla regimentów, jak wskazuje to choćby cytowany już rękopis nr 2639 Biblioteki Czartoryskich, gdzie regimenty otrzymują po 12, 24 lub nawet 60 patronów na rok, zob. B. Czart., rkps 2639 IV, zestawienia różnych regimentów pieszych, s. 75, 101, 117, 139, 143, 193, 239.

⁷⁶ T. Ciesielski, *Armia...*, s. 465. Taką samą ilość ładunków otrzymywali m.in. żołnierze milicji radziwiłowskiej, zob. AGAD, AwR, dział VII, sygn. 651, Tabella moderunkowa garnizonu zamku jkmci wileńskiego w roku 1751 mi[iesią]ca marca 13 dnia, s. 7.

⁷⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 229, Ordynans z dnia 28 IV 1753 r., s. 36.

1762 r. do Podhorzec⁷⁸. Z kolei żołnierzom na warty w zamku podhoreckim wydawano zgodnie z rozkazem (*befelem*) po 6 ostrych naboju⁷⁹, natomiast na jedno ze strzelań na wiwat po 20⁸⁰. Niestety, nie posiadamy informacji, czy w wojsku koronnym patrony wydawano w paczkach, choć taką metodę wydawania amunicji stosowano co najmniej od 1764 r. w milicji radziwiłłowskiej⁸¹. Dla porównania w armii pruskiej w latach 1751–1752 na jeden dzień ćwiczeń ze strzelaniem wydawano po 10 patronów⁸².

Generalnie wydatki na proch, ołów i papier ponoszone przez oddziały były dość zróżnicowane i nie można uznać, iż stanowiły stały procent wydatków (*ekspens*) regimentowych, choć z reguły nie przekraczały przeznaczonych na to kwot⁸³.

Ćwiczenia z ogniem odbywano w porach ciepłych⁸⁴: ostatniego miesiąca *exercerunku* wiosną⁸⁵ lub latem⁸⁶ bądź w „przyzwoitych miesią-

⁷⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło XLIV, plik 90, Dokumenta ludzi z Kamieńca przysłanych do Podhorzec, 1762–1763 r., b.p. W Podhorcach w leibkompanii major Brodowski odnotował: „kartuszu 43 dla gemeine w każdej kartuzie jest ładunków 12”; Podh IV, pudło XLIV, plik 102; Rozliczenie lenungu, [maj 1764 r.], b.p.

⁷⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 67, Parol z dnia 2 X 1760 r.

⁸⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 67, Parol z dnia 17 XI 1757 r.

⁸¹ AGAD, AwR, dział VII, sygn. 653, Specyfikacja amunicji Nieświskiej, Wołonskiej, armat, 11 VI 1761 r., s. 54 i n.

⁸² A. Witzleben, *Aus alten Parolebüchern der Berliner Garnison zur Zeit Friedrichs des Grossen*, Osnabrück b.d.w., s. 9, 68–72.

⁸³ W każdej kompanii przeznaczać miano jedną porcję na amunicję, co czyniło po dokonanych z tej porcji potrąceń 114 zł rocznie; a w ośmiokompanijnym regimencie 912 zł, czyli po 456 zł w każdej racie (lutowej i wrześniowej), zob. AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Płaca roczna, s. 2–7; pudło X, plik 8, Rachunek de perceptis et expensis w racie february-uszowej A[nn]i 1754 na konserwacyą R[egi]m[en]tu Pieszego Buławy W[ielkiej] Koronney, b.p.; pudło X, plik 8, rachunek de perceptis et expensis w racie february[uszowej] 1755 na konserwacyą R[egi]m[en]tu Pieszego Buławy Wielkiej Koronney, b.p.; AN w Krakowie, Podh II 42, Extra expensa na leibkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowey 1757 a[nn]o, k. 3 i n.; Podh IV, pudło LVIII, plik 1, Expens pieniędzy na różne leibkompaniey Regimentu Pieszego Buławy Polney Koron[nej] necessaria a [die] 1ma Nov[em]bris 1751mo An[n]o, poczynający się w Kamieńcu, b.p.

⁸⁴ Przykładowo w latach 1757–1769 leibkompania Regimentu Buławy Polnej ćwiczyła m.in. 21 VIII 1757 r., 30 IV 1758 r., 16 V 1758 r., 21 V 1758 r., 26 V 1758 r., 28 V 1758 r., 5–7 VI 1758 r., 9 VI 1758 r., 25 VIII 1758 r., 18 IX 1758 r., 9 X 1758 r., 14 V 1759 r., 5–7 VI 1759 r., 11 VI 1759 r., 15 VI 1759 r., 18 VI 1759 r., 21 VI 1759 r., 25 VI 1759 r., 28 VI 1759 r., 13 VIII 1759 r., 24 IV 1760 r., zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 67.

⁸⁵ AGAD, ABzR, Militaria, pudło IX, plik 1, Lustracja regimentu pieszego artylerii, 6 IX 1761 r., s. 16.

⁸⁶ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenty, s. 26.

cach”⁸⁷. Strzelanie praktykowano przede wszystkim podczas oddawania salw honorowych z okazji świąt kościelnych (np. Bożego Ciała)⁸⁸, rocznic, wjazdów⁸⁹ czy innych uroczystości (imienin wodzów, Nowego Roku)⁹⁰ oraz na pogrzebach⁹¹.

Przeciętna skałka, w normalnym eksploataowaniu, winna wystarczyć żołnierzowi na około 50–60 strzałów⁹². Zaznaczyć należy, że żywotność skałki, tj. zdolność do krzesania iskier, zależy również od ułożenia w szczękach kurka. Skałkę można przykręcić przodem, odwróconą w pionie, odwróconą w poziomie, a czasem również bokiem w stosunku do lustra krzesiwa⁹³.

Żołnierz powinien być zaopatrzony w dwie–trzy⁹⁴ skałki – jedną w kurku, a pozostałe w ładownicy, przechowywane w specjalnej kieszonce na-

⁸⁷ AP w Poznaniu, Kossowski, spuścizna, sygn. 10, Fragment regulaminu wojskowego, 29 III 1757 r., s. 13–14.

⁸⁸ AGAD, AwR, dział VII, sygn. 303, Rachunki, rejestry różnych wydatków na milicję rądziwiłłowską, b.d., s. 88; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 67, parole z dni: 18 XI 1757 r., 28 VI 1758 r., 25 X 1759 r., 27 X 1759 r., 30 X 1759 r.; Podh II 83, Specyfikacja wydanych rzeczy skarbowych za dyspozycją Wjmci pana porucznika Gadomskiego na różne leybkompaniey potrzeby, poczynające się a die 8va [Decem]bris 1756to Anno w Podhorcach, k. 67v.

⁸⁹ AGAD, AwR, dział VII, sygn. 65c, Expensa raty marcowey 1736, s. 4; przykładowe rozporządzenie, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 67, Dyspozycja około przyięcia jw xięcia jmcia hetmana wielkiego x[ięstwa] litt[ewskiego] Die 18va [Novem]bris 1757mo w Podhorcach (Aneks 16.4).

⁹⁰ T. Ciesielski, *Armia...*, s. 432; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 83, Specyfikacja wydanych rzeczy skarbowych za dyspozycją Wjmci pana porucznika Gadomskiego na różne leybkompaniey potrzeby, poczynające się a die 8va [Decem]bris 1756to Anno w Podhorcach, k. 67v; Podh II 250, Regulamin służby wartowniczej w Podhorcach, [około 1756 r.], II. O honorach, które warta zamku podhoreckiego JW. hetmanom, senatorom, dystyngwowanym gościom, generałom, sztabś y ober officerom świadczyć powinna, § 10, b.p.; Podh II 67, parole z dni 25 VIII 1757 r., 27 VIII 1757 r., 4 IV 1758 r., 28 IX 1758 r., 30 IX 1758 r., 19 III 1759 r., 15 VII 1759 r., 25 VII 1760 r., 28 IX 1760 r., 1 I 1759 r., 1 I 1760 r., 31 XII 1760 r., 31 XII 1763 r.; Podh IV, pudło XLIV, plik 42; Specyfikacja expensy pieniężnej na różne potrzeby dla leybkompaniey Regimentu Pieszego Buławy Pol[ney] Koronney poczynające się a Die 1ma Octobris in An[n]o 1760, usq[ue] ad 1mam Julij An[n]o 1761mo w Podhorcach, b.p.; AGAD, AwR, dział VII, sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążenia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [septem]browey 1736 aż do raty marcowey 1739 inclusive, rata [septem]browa 1737, s. 16.

⁹¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.], rozdz. V, § 10, s. 308–309.

⁹² J. Lugs, *Handfeuerwaffen...*, s. 30–31.

⁹³ Eksperyment behawioralny przeprowadzony podczas inscenizacji w Eichenzell w 2017 r. w Niemczech dowiódł, że w trakcie dwóch bitew można było oddać 60 strzałów przy 100% skuteczności, osiągniętych przy pomocy skałki ułożonej tyłem (23 strzały) i bokiem (37) względem lustra panewki; zob. A. Jakubowicz, *Wiadomości...*, s. 45.

⁹⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 203–204; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 21; Podh II 8, Powinności

szywanej z przodu korpusu głównego ładownicy, tak jak w przypadku ładownic pruskich. Zapasowe skałki powinny mieć przy sobie oficerowie dowodzący swoimi kompaniami⁹⁵. Skałki miały być oprawione w ołów⁹⁶ lub umieszczane w skórkach juchtowych⁹⁷, które należało mocno przykręcić do szczek kurka⁹⁸, gdyż w innym przypadku uderzenie kamienia o lustro krzesiwa mogło spowodować niedostateczną strugę iskier (skałka amortyzuje wówczas nieco uderzenie). W najgorszym przypadku obluźwana skałka mogła wypaść z kurka. Zapas skałek konieczny był także ze względu na ich eksploatację i kruszenie się w wyniku uderzeń o lustro krzesiwa. Zalecano, aby utrzymać sprawność bojową oddziału przed ćwiczeniami, wkręcać skałki ostre, mniej zawodne, a tępe przy odpowiedniej „obróbce”, tzw. opukaniu, nadawały się jeszcze przez jakiś czas do użytku⁹⁹. Koszt zakupu jednej skałki wahał się między trzema a dwoma groszami¹⁰⁰, choć zdarzało się je kupować nawet w cenie 10 gr¹⁰¹.

V.II. Odpowiedzialność

Wraz z reformą armii wprowadzoną podczas sejmu niemego w 1717 r. w etacie kompanii piechoty pojawiło się stanowisko kaptenarmusa, czyli

żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 47–48; BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. VIII, nr LXXV, b.p.

⁹⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, 203–204; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 21.

⁹⁶ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.

⁹⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 203–204.

⁹⁸ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XVI, s. 150–151; Podh I 122, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcji każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja III: O służbie obozowej, [około 1750–1760 r.], rozdz. XV, O batalii, § 3, s. 119.

⁹⁹ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. VIII, nr LXXV, rozdz. X, b.p.

¹⁰⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 42, Extra expensa na leibkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowey 1757 a[nn]o, k. 3; AGAD, AwR, dział VII, sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążęcia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [septem]browey 1736 aż do raty marcowey 1739 inclusive (1736–1739), s. 14, 18.

¹⁰¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło III, plik 63, Extra expensa chorągwaniane, 16 VII 1757 r., b.p.; w 1734 r. na Litwie za 134 skałki zapłacono 4 zł i 14 gr i za 250 – 8 zł i 10 gr, zob. AGAD, AwR, dział VII, sygn. 68, Rozchód pieniędzy na moderunek y wyprawę piechurów rospisanych *vigo* uchwały W[oje]w[ód]dztwa Nowogrodzkiego a[nno] 1734, s. 33.

„kapitana od broni” (z franc. *Captain d'Armes*)¹⁰², zwanego również dozorcą broni¹⁰³. Był to stopień podoficerski równy randze kaprała, któremu przydzielono 1,5 porcji żołądu (szeregowy *gemejn* otrzymywał 1 porcję, sierżant – 2 itd.). Do głównych i podstawowych obowiązków kaptenarmusów należał nadzór nad bronią i amunicją¹⁰⁴. Kontrolę swoją sprawował poprzez codzienne rewizje, a także prowadzenie odpowiednich rejestrów¹⁰⁵.

Z czasem z powodu dużej specjalizacji i niewielkiego obciążenia obowiązkami zadania kaptenarmusa zaczęto powierzać pozostałym podoficerom: kapralom i sierżantom, a zwłaszcza feldfeblom, redukując tym samym jego funkcję. Był to jeden z łatwiejszych sposobów zaoszczędzenia porcji, które można było przeznaczyć na inne potrzeby. Praktyka ta była dość powszechna i od lat pięćdziesiątych XVIII w. obserwujemy niemal całkowity zanik tego stopnia w etatach i regulaminach organizacyjnych regimentów pieszych koronnych¹⁰⁶.

¹⁰² J. Wimmer (*Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*, Warszawa 1956, s. 446) identyfikuje tę funkcję ze „zbrojmistrzem”, jednak opisując strukturę organizacyjną, ale także uzbrojenie, umundurowanie i regulacje związane z funkcjonowaniem i budżetem jednostki, w tym kas wojskowych, regimentów piechoty królowej i królewicza w 1717 r., posłużył się regulaminem pochodzącym z 1755/1756 r. (zob. T. Ciesielski, *Armia...*, s. 312–314, 465, 470–471), co uniemożliwiło mu wskazanie funkcjonowania tego stopnia w innych jednostkach piechoty poza gwardią; Wskazane wykorzystanie „Regulaminu generalnego Regimentu Pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości” z lat pięćdziesiątych XVIII w. jako podstawy do opracowania przez Wimmera części rozdziału dotyczącej piechoty autoramentu cudzoziemskiego w 1717 r. czyni jego konstatacje wątpliwymi, jeśli nie całkowicie bezużytecznymi; ponadto niektóre podawane przez niego informacje za wskazanym wyżej źródłem zawierają liczne błędy merytoryczne; do takich należą m.in. informacje, jakoby żołnierze zamiast kamaszy nosili białe wełniane pończochy (s. 450), co nijak ma się do informacji zawartej choćby w rozdziale IV („Kassa małego moderunku”) tegoż regulaminu, gdzie mowa o taksie małego munduru dla doboszów, fajfrów i szeregowych, dla których co 2 lata przewidziano w sumie pięć par kamaszy (sic!) (zob. AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1), a także informacji o patrontaszu z czerwonej skóry. We wskazanym wyżej źródle mowa o czerwonej lamówce do tornistra oraz pasie nośnym tej samej wyprawy co u patrontasza („tornistrów, u których rzemień tej wyprawy co u patrontaszów, ma mieć na trzy cale szerokości, przączki wszystkie mosiężne, same płótnem podszyte z skórą czerwoną oblamowane być powinny”) czy informacja o czerwonych sukiennych płaszczach, choć w źródle znajdujemy jedynie informację, iż płaszcze były podszywane czerwoną luźno tkaną cienką tkaniną wełnianą–kucbojem („Płaszcze dla szyltwachów po dwa dla chorągwi kudzbaią podszyte”).

¹⁰³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu wczterech częściach zawarte dla instrukcy każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja I: O stanie wewnętrznym y powinności infanterii y osób do niey należących, [około 1756–1760 r.], rozdz. IV, O Dyscyplinie albo trzymaniu żołnierzy w karności, § 50, s. 79–80.

¹⁰⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 46–49.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 48.

¹⁰⁶ T. Ciesielski, *Armia...*, s. 309–335. W niektórych regimentach etat kaptenarmusa przetrwał dłużej, przykładowo w Regimencie Pieszym Królewicza występował on co najmniej do 1765 r., zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło LV, plik 60, Specification, 12 VII 1764 r., b.p.

Rewizję, czy też „wizyterowanie”, prowadzono przed wszelkimi paradami, ale także przed pójściem na wartę czy inną powinność¹⁰⁷. Ponadto oficerowie zobowiązani byli sprawdzać stan umundurowania, wyposażenia i uzbrojenia swoich podkomendnych przynajmniej raz w miesiącu¹⁰⁸. Odpowiedzialnością za utrzymanie przez żołnierzy broni i moderunku w należytej czystości obarczono podoficerów, którzy w przypadku zaniedbania dopilnowania żołnierzy w swoich kaprałsztaftach (kamractwach), czyli pododdziałach, nad którymi sprawowali opiekę i kontrolę, mieli ponosić karę na równi z *gemeynami*¹⁰⁹ lub byli karani *kryxrechtem*, czyli prawem wojennym (z niem. *Kriege* – wojna, *Recht* – prawo)¹¹⁰. Podobnie regiments-dobosz i regiments-fajfer sprawowali nadzór nad muzykami kompanijnymi, aby również i ci dbali o swoje instrumenty, które traktowano na równi z uzbrojeniem muszkietów i grenadierów¹¹¹. Podobnie i oficerom groził areszt i sąd wojenny, jeśli zaniedbali przeprowadzenia kontroli broni¹¹².

VI. Czyszczenie i polerowanie broni

Utrzymywanie broni w czystości było procesem skomplikowanym i składało się z kilku etapów. Pierwszym z nich było rozkręcanie karabinu¹¹³. Czynności tej uczono każdego rekruta¹¹⁴. Dzięki temu można było dokładnie wyczyścić każdy element, a także zadbać, aby lufa wewnątrz również

¹⁰⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 21; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 32–33; rozdz. IV, s. 47–48; Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.], rozdz. II, s. 262; AGAD, ABzR, Militaria, pudło XIX, plik 8, Regulament warty, 1751, 9mo Co podczas warty do obserwowania, b.p.

¹⁰⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. XVIII, s. 136; rozdz. XIX, s. 159.

¹⁰⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2; rozdz. II, s. 22.

¹¹⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 7, b.p. i § 6 [w drugiej redakcji], s. 204; Podh II 67, Parol z 21 VIII 1757 r.

¹¹¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. VIII, s. 65.

¹¹² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 6, s. 22, BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.

¹¹³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], s. 179–181, 201.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 201.

była czysta¹¹⁵. Ze względu na konieczność posiadania śrubokrętu lub innego narzędzia (np. noża) oraz czasochłonność całego procesu z czynności tej zazwyczaj rezygnowano, na co może wskazywać „zwyczajowe” eliminowanie opisu tej czynności w licznych odpisach regulaminu musztry.

Drugim etapem było oczyszczanie broni z brudu, nagaru prochowego i rdzy¹¹⁶. Zazwyczaj radzono sobie z tym przy użyciu wody. Broń następnie osuszano, wycierając kawałkami sukna¹¹⁷. Następnym etapem było polerowanie broni. W tym celu zaopatrywano żołnierzy w odpowiednie polieroształe (*Polierenstein*, z niem. *Polieren* – polerować, *Stein* – kamień), czyli kamienie do polerowania, na zakup których miano przeznaczać w regimencie środki finansowe z formowanej specjalnie w tym celu „kassy” na broń i amunicję¹¹⁸. Lakoniczność zapisów i szczupłość posiadanych materiałów archiwalnych nie pozwala na potwierdzenie realizacji zapisów tego punktu regulaminu¹¹⁹. Świetnie funkcję ścierną spełniał pumeks (choć zapewne używano do tego celu kamieni o większej miękkości) i najprawdopodobniej powszechnie dostępny popiół, choć brak źródeł pisanych nie pozwala nam jednoznacznie wskazać, czy w istocie materiały te były używane przez piechotę koronną w omawianym przez nas okresie¹²⁰. Potwierdzenie źródłowe znajduje natomiast proszek pozyskiwany ze ścierania cegły (używany w dzisiejszych czasach do polerowania broni przez odtwórców¹²¹) oraz szmerglu, czyli drobnoziarnistej skały metamorficznej, w postaci luźnych ziaren stosowanej jako materiał ścierny¹²².

¹¹⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. VIII, § 5; s. 38–39; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], s. 179–181, 201.

¹¹⁶ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2.

¹¹⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], s. 179–181, 201.

¹¹⁸ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y amunicją, s. 30–31.

¹¹⁹ Najprawdopodobniej żołnierze musieli radzić sobie na własną rękę z zaopatrywaniem w materiały ściernie.

¹²⁰ W latach dwudziestych XIX w. stosowano powszechnie drobno utłuczony szmergiel, a w razie jego braku cegłę lub popiół; A. Jakubowicz, *Wiadomości...*, s. 18. W armii pruskiej używano również szmerglu rozpuszczonego w przepalonym winie/gorzałce (*Brandtwein*), zob. F. W. C. Schmettau, *Einrichtung...*, s. 224–225.

¹²¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], s. 179–181, 201.

¹²² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 42, Extra expensa na leibkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowej 1757 a[nn]o, k. 3.

Przy pomocy odpowiednich szczotek¹²³ polerowano z wierzchu nie tylko samą lufę, ale także okucia mosiężne i żelazne¹²⁴.

Kolejnym etapem była konserwacja oczyszczonych i wypolerowanych elementów. Ze źródeł wynika, iż broń smarowano i glancowano¹²⁵. W tym celu żołnierze winni mieć, cytując za regulaminem: „blaszaną z oliwą flaszeczkę do smarowania broni potrzebną”¹²⁶. Jak wskazuje dokładny opis jednego z paragrafów projektu regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, oliwą smarowano zarówno drewniane łożę, jak i zamek karabinu¹²⁷. „Jankielowey kramarce za oliwę do smarowania zamków u broni nowej y farbę” zapłacono 6 zł i 16 gr w 1764 r.¹²⁸ Niestety, nie posiadamy źródeł, które mogłyby wskazywać na stosowanie innych środków do czyszczenia i smarowania broni¹²⁹. Z dużym prawdopodobieństwem należałoby wskazać słoninę, której używano do zabezpieczania ledewerku¹³⁰. Wyczyszczoną i wypolerowaną broń skręcano z powrotem, jeśli do czyszczenia ją rozkręcano.

W przypadku broni białej miano pilnować, aby broń nie była złamana¹³¹, ostrze ostre i niewyszczerbione¹³², a rękojeść „czysta i polerowana”¹³³. Także

¹²³ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa wakantów, s. 35.

¹²⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. VII, § 5, s. XXX; AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], s. 179–181, 201.

¹²⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 33.

¹²⁶ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenta, s. 27.

¹²⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej (1760/1761); rozdz. II, § 1, b.p. i s. 201.

¹²⁸ AGAD, AwR, dział VII, sygn. 656, Specyfikacya sporządzonych rzeczy dla infanteryi batalionu wołyńskiego, 11 VI 1764 r., s. 175.

¹²⁹ Niecałe osiemdziesiąt lat później zalecano stosowanie łoju, gdyż jak zaobserwowano, „broń oliwą smarowana zawsze iakiemuś rdzewieniu podpada”, A. Jakubowicz, *Wiadomości...*, s. 17, 23; ponadto jak wynika ze źródeł pruskich (F. W. C. Schmettau, *Einrichtung...*, s. 224), już w XVIII w. stosowano formę drewnianego narzędzia tzw. „pocierki” (A. Jakubowicz, *Wiadomości...*, s. 18) z lipy lub olchy, na którą nakładano szmergiel lub inny materiał ścierny i w ten sposób polerowano broń.

¹³⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Usposobienie y ćwiczenie układności żołnierza piechotnego, [lata trzydzieste XVIII w.], s. 345.

¹³¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 22.

¹³² AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II § 4, s. 203–204.

¹³³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760], rozdz. VI, § 1, s. 310–311.

w tym przypadku stosowano oliwę jako substancję konserwującą¹³⁴. Pałasze miały wisieć równo na pendentach, a bagnety winny mieć tulejki dopasowane do wylotu lufy, aby przy zbytym luzie nie powodowały hałasu. Dbano także o pochwy do broni białej¹³⁵.

Polerowanie i troska o czystość broni dotyczyła także muzyków regimentowych¹³⁶ oraz podoficerów, którzy mieli utrzymywać w dobrym stanie swoje kurcgewery i „szpady”¹³⁷.

Żołnierze winni byli dbać o swój ekwipunek, uzbrojenie i umundurowanie sami. Czyszczenie, farbowanie i naprawianie sprzętu wykonywano w czasie wolnym, zazwyczaj pod wieczór, po służbie¹³⁸ lub przed paradą, choć zdarzało się, iż żołnierze otrzymywali od przełożonych rozkaz wy-czyszczenia broni także w innych przypadkach¹³⁹.

VII. *Handgryfy* a utrzymanie czystości

Innym sposobem zapobiegania powstawania rdzy tudzież narażania na jej powstanie były odpowiednio wyuczone chwytty bronią. W *Exercir-reglemente* opis *handgryfów*¹⁴⁰ wskazuje jednoznacznie, iż podczas wszystkich operacji z bronią starano się unikać bezpośredniego kontaktu palców i dłoni z żelazną lufą. Jedynie w przypadku kilku komend było to dozwolone takich jak chwytanie broni do pogrzebu, czy zejścia z warty, gdy żołnierze brali broń wspak, czyli

¹³⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 42, Extra expensa na leibkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowey 1757 a[nn]o, k. 3.

¹³⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 5, b.p.

¹³⁶ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761], rozdz. II, § 6, s. 264, 323; rozdz. III, § 9, s. 204; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. VIII, s. 65.

¹³⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 5, s. 204; § 8, s. 264; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760], rozdz. II, s. 25; Podh II 67, Parol z dnia 15 X 1759 r.; AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], O unterofficerach y kadetach, s. 43.

¹³⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. XX; Podh I, sygn. 120, Regulamin woyska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja I: O stanie wewnętrznym y powinności infanterii y osób do niej należących, [około 1750–1760 r.], rozdz. IV, O Dyscyplinie albo trzymaniu żołnierzy w karności, § 14, s. 44–45.

¹³⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 61, Species Facti – Wawrzyńca Tuczyńskiego, 30 X 1759 r., s. 325.

¹⁴⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 85 i n.

lufą w kierunku ziemi i wówczas kontakt taki był niemożliwy do uniknięcia¹⁴¹. Karabin skałkowy chwytało w ten sposób, iż dłoń obejmowała drewniane łożo, a kciuk układano na nim równolegle, wzdłuż lufy¹⁴². W pewien sposób takie ułożenie dłoni na kolbie chroniło przed poparzeniami dłoni i palców w trakcie długich strzelań – lufa nagrzewała się bowiem w miarę kolejno oddawanych strzałów. Świadczą o tym choćby wspomnienia Bräkera z Tockenburga, w których podaje, iż po wystrzeleniu wszystkich patronów lufa była tak gorąca, że broń ciągnął za sobą, trzymając ją za flintpas¹⁴³.

VIII. Proces ładowania i radzenie sobie z niewypałami w trakcie szarżerunków

Już w XVIII w. zdawano sobie sprawę, że: „cała moc terazniejszey piechoty zasadza się” na ogniu „ręczney strzelby”¹⁴⁴. Jednocześnie wskazywano na słabą skuteczność broni palnej. W krótkim podręczniku dla oficerów piechoty chorąży Pułku Gwardii Pieszej Wielkiego Księstwa Litewskiego Rafał Karol Berken¹⁴⁵ wskazywał, iż z osiemdziesięciu wystrzelonych ładunków tylko jeden „donosi y skutek czyni”, podając obliczenia wykonane dla strat poniesionych przez walczące strony w bitwach pod Fontenoy (11 maja 1745 r.) i Mehr (5 sierpnia 1758 r.)¹⁴⁶.

¹⁴¹ Zarówno regulamin służby garnizonowej (AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.]), jak i służby polowej (Podh I 120 i Podh I 122) – zawierają fragmenty „Regulaminu wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany”, Sekcja III: O służbie obozowej, w tym informacje o istnieniu komendy do wzięcia karabinu kolbą ku górze, choć próżno szukać jej w *handgryfach* regulaminu musztry przeznaczonej dla wojsk koronnych (AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej (1756); BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.]); komenda taka istniała natomiast w armii pruskiej, zob. *Reglement vor die Königl. Preussische Infanterie, Worin enthalten: Die Evolutions, das Manual und die Chargirung, und Wie der Dienst in Felde und in der Garnizon geschehen soll, Auch Wornach die Sämtliche Officiers sich sonst zu verhalten haben*, Berlin 1743, s. 48–50; komenda „*Verkehrt und schultert das Gewehr*” wykonywana była w 13 tempach.

¹⁴² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 88–95.

¹⁴³ U. Bräker, *Żywot...*, s. 77; było to z pewnością zachowanie nieregulaminowe.

¹⁴⁴ BN, rkps I.9095, Zabawy żołnierskie, czyli krótkie zebranie taktyki początkowej w Pułku Gwardii Pieszej WXL używaney przez Rafała Karola Berkena tegoż pułku chorążego w roku 1774 spisane, s. 27.

¹⁴⁵ W latach 1771–1781 kapitan – adiutant 2 Dywizji Litewskiej, w 1783 r. awansowany na majora, w 1794 r. pułkownik 5 Regimentu Pieszego Wielkiego Księstwa Litewskiego, dalsze losy niezane.

¹⁴⁶ BN, rkps I.9095, Zabawy żołnierskie, czyli krótkie zebranie taktyki początkowej w Pułku Gwardii Pieszej WXL używaney przez Rafała Karola Berkena tegoż pułku chorążego w roku 1774 spisane, s. 29–31.

Jednym z poważniejszych problemów żołnierzy w XVIII w. było właśnie utrzymanie broni palnej w jak najwyższej sprawności. Czynnikiem zwiększającym jej niezawodność było m.in. utrzymywanie broni we względnej czystości i radzenie sobie w trakcie szarżerunku z niewypałami¹⁴⁷. Było to szczególnie trudne, gdy szybkość ładowania, a także skupienie się żołnierzy na wykonaniu tej czynności, szybkość oddawania salw i utrzymania jednolitego szyku uniemożliwiał zastosowanie pełnego wachlarza działań zapobiegawczych. Każda taka czynność wybijała żołnierza z wyuczonej rutyny drylu i mogła być powodem powstawania samego problemu (poprzez ominięcie tempa itp.). W trakcie parady w przypadku niewypału żołnierz podsypywał jedynie panewkę, a resztę ruchów miał markować¹⁴⁸. Gdyby upadł mu poboyczek lub bagniet, powinien kontynuować czynności zgodnie z tempami bez utraconych rekwizytów¹⁴⁹, chyba że zgubę podał mu podoficer¹⁵⁰. W trakcie normalnego strzelania żołnierz dla bezpieczeństwa swego i kolegów z linii, a także aby utrzymać szyk, miał unikać manipulowania przy broni, ale w miarę możliwości udać się za linię i tam przy pomocy podoficera znajdującego się z tyłu formacji (szlisującego, tj. zamykającego szyk) rozwiązać problem¹⁵¹. Strzelanie odbywało się w zamkniętych rotach i szeregach, co oznaczało bardzo ściśniony szyk, w którym żołnierze musieli na siebie nawzajem uważać, aby nie zrobić kolegom krzywdy¹⁵².

Szczególną wagę przywiązywano do tego, aby żołnierze przy niewypale nie nabijali broni drugim ładunkiem. Groziło to eksplozją i rozerwaniem lufy, co mogło skutkować ranieniem własnych współtowarzyszy w szeregu. W tym celu żołnierzy nie tylko informowano o niebezpieczeństwie, ale przestrzegano surowymi sankcjami i karami za popełnienie tego wykroczenia¹⁵³.

¹⁴⁷ Krzesanie ognia uzależnione było nie tylko od ostrości i niezawodności skałki, drożnego kanału zapalowego, ale także odpowiedniego nawęglenia lustra krzesiwa. Wśród rachunków za naprawę broni z 1761 r. widnieje m.in. „hartowanie” i „nastalowanie” dekla, co miało zwiększyć snop iskier z niego krzesanych, zob. AN w Krakowie, Podh IV, pudło XLIV, plik 43–44.

¹⁴⁸ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 150–151.

¹⁴⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 151.

¹⁵⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 12–13.

¹⁵¹ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. VIII, nr LXXV, b.p.

¹⁵² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 13.

¹⁵³ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 150–151.

Zalecano sypanie znaczniejszej ilości prochu na panewkę¹⁵⁴, gdyż zwiększało to szansę dostania się ognia z panewki do otworu zapalowego. Z innych czynności profilaktycznych należy wymienić unikanie zbytowego ściskania otwartego patrona palcami, tak aby umożliwić swobodne wysypywanie się prochu do komory nabojoyej¹⁵⁵ oraz głębokie gryzienie papieru tak, aby otwór, przez który ma się sypać proch, nie zwalniał tempa ładowania broni¹⁵⁶. Jedną z przyczyn niewypałów było niewłaściwe wkładanie otwartego patrona, kulą skierowaną ku komorze nabojoyej, co nawet przy skutecznym odpaleniu prochu na panewce uniemożliwiało miotanie pocisku¹⁵⁷.

Innymi problemami rodzącymi się podczas długotrwałego strzelania, zwłaszcza przy wilgotnym powietrzu, było osadzanie się nagaru (często wilgotnego) na panewce i skałce (najczęściej od dołu), co skutecznie ograniczało możliwości krzesania iskier. W tym celu żołnierze mieli nosić w patrontaszy lub kieszeni kawałek sukna lub szmatki do ich wycierania. Dodatkowy zapas szmatek posiadać powinni podoficerowie¹⁵⁸.

IX. Zapobieganie negatywnemu oddziaływaniu opadów na sprawność broni

IX.I *Handgryfy*

Dużą rolę w utrzymywaniu dobrego stanu broni odgrywało odpowiednie reagowanie na zmieniające się warunki pogodowe. Szczególnie szkodliwy w przypadku broni palnej był deszcz, grożący zamoczeniem ładunku w lufie oraz zamoknięciem porowego lustra krzesiwa. W takim przypadku zalecano stosowanie komendy „*Verdeckt das Gewehr unter dem lincken Arm*”, polegającej na przewróceniu broni leżącej na ramieniu, łozem do góry w pozycji ukośnej i schowaniu zamka skałkowego pod pachą¹⁵⁹.

¹⁵⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 153.

¹⁵⁵ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 169.

¹⁵⁶ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 153.

¹⁵⁷ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. X, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 150–151.

¹⁵⁸ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. VIII, nr LXXV, b.p.

¹⁵⁹ Zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.].

Skrywanie zamka karabinu skałkowego pod łokciem lewej ręki należało do jednego z pierwszych spośród podstawowych *handgryfów*, których uczono rekrutów, i to nawet przed samą nauką strzelania¹⁶⁰. Komenda ta znajdowała zastosowanie zarówno w służbie polowej, jak i wartowniczej¹⁶¹. W innych przypadkach broń podczas powinności chowano w suchym miejscu¹⁶², np. na kordygardzie¹⁶³.

IX.II. *Pfandekle* i *flintpasy*

Broń można było również przewiesić prosto przez ramię bądź ukośnie przez klatkę piersiową dzięki flintpasowi, czyli rzemiennemu paskowi przytwierdzanemu do karabinu skałkowego¹⁶⁴. W obu przypadkach lufę kierowano ku dołowi, a kolbę umieszczono na wysokości głowy. W ten sposób zapobiegano dostawaniu się wody do lufy, jednocześnie pozwalając zachować wolne ręce. Mankamentem był fakt, iż w ten sposób nie chroniono samego zamka¹⁶⁵. Przewieszanie karabinu skałkowego przez ramię za pomocą flintpasa (lufą do góry) stosowano zresztą wśród grenadierów, co było konieczne przy ćwiczeniach z rzucaniem granatów¹⁶⁶. Regulamin generalny napisany dla Regimentu Pieszego Królowej wskazywał, iż flintpas wykonany winien być z czerwonej juchty o szerokości 3 „mocnych” cali, czyli ok. 7,2–7,5 cm¹⁶⁷. O ile stosowanie czerwonej skóry praktykowane było w armii

¹⁶⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. III, § 9, s. 209, 274–275.

¹⁶¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.], rozdz. II, § 8, s. 271–272; § 3, s. 268.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.], rozdz. II, § 8, s. 272.

¹⁶⁴ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa co z summy od expensy wielkiego munduru pozostały in emolumentu regimentu sprawiono być powinno, pkt 4, s. 19.

¹⁶⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 114–119.

¹⁶⁶ Szósty i siódmy *handgryf* dla grenadierów – „weźcie za flintpas” i „przerzućcie broń na lewe ramię”, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. XIV, s. 114–115.

¹⁶⁷ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y amunicję, s. 30–31; AN w Krakowie, AS Ap, Podh III, pudło V/1, Specyfikacja dla sprawienia nowego moderunku w Regimentie Pieszym JO Jmci pana kasztelana krakoskiego het[mana] w[ielkiego] koron[nnego] wyrażoną die 5ta Junij 1750 do dyspozycji jmco pana Grotowskiego regiments kwatermistrza y kapitana wzwyż wyrażonego regimentu, b.p.; dla porównania w armii pruskiej flintpasy miały szerokość między 10 a 11,5 cm, zob. D. Hohrath, *The Uniforms of the Prussian Army under Frederick the Great from 1740 to 1786*, t. 2, Vienna 2011, s. 49, 120, 169, 216, 264, 343.

pruskiej, a flintpas, czyli *Gewehrriemen* (z niem. dosł. rzemień od broni), często lakierowano, o tyle jego szerokość musi budzić nasze wątpliwości¹⁶⁸. Rzadko który karabin był tak szeroki, aby było możliwe umieszczenie na nim pasa tej samej szerokości, czy nawet szerszego.

Drugim elementem zabezpieczanym podczas deszczu było wspomniane wcześniej lustro krzesiwa. Chroniono je poprzez nałożenie *pfandekla* (z niem. *Pfane* – panewka, *dekel* – pokrywka, osłona), czyli skórzanego kapturka¹⁶⁹, wykonanego z czerwonego juchtu¹⁷⁰ i mocowanego na rzemieniu do antaby spustu¹⁷¹. Wbrew nazwie *pfandekle* nie osłaniały panewki, a jedynie lustro krzesiwa, które z kolei zakrywało panewkę. Było to rozwiązanie niemal identyczne z tym, jakie obserwujemy w armii pruskiej¹⁷². Dzięki niemu można było prowadzić ogień nawet w trakcie deszczu do czasu zamoknięcia krzesiwa¹⁷³. Zalecano, aby owych kapturków, czyli *pfandekli*, nie ściągać, chyba że zamierzano strzelać¹⁷⁴. Przy regularnych salwach, dużym natężeniu ognia oraz niewielkich opadach sama nagrzana broń skutecznie przyczyniała się do odparowywania niewielkich ilości wody.

Wiele wskazuje, iż w armii koronnej nie stosowano jednego typu flintpasów. Na obrazie Johanna Samuela Mocka (z 1732 r.) widoczne są czerwone flintpasy z zamocowaną przy górnym bączku mosiężną sprzączką, natomiast w jednym z rachunków (najprawdopodobniej z lat czterdziestych XVIII w.) dla leybkompanii Regimentu Buławy Wielkiej Koronnej Józefa Potockiego (po jego śmierci oddział przemianowano na Regiment Buławy Polnej Koronnej) mowa jest o dwóch sprzączkach dla 464 flintpasów. Cena jednego flintpasa miała wynosić

¹⁶⁸ A. Wirtgen, *Die preussische...*, s. 162.

¹⁶⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 47; AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y amunicją, s. 30–31.

¹⁷⁰ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y amunicją, s. 30; AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 203–204.

¹⁷¹ zob. A. Wirtgen, *Die preussische...*, vol. 2, tafel 99; F. W. C. Schmettau, *Einrichtung...*, t. 1, s. 165, 217, 219, 226; t. 2, s. 21–23.

¹⁷² *Reglement vor die Königl. Preussische Infanterie von 1726. Faksimiledruck der Ausgabe 1726 mit einer Einleitung*, oprac. H. Bleckwenn, Osnabrück 1968, s. 607; *Reglement für die Königlich Preussische Infanterie*, Berlin 1788, s. 652–653; C. Kling, *Allgemeine...*, t. 1, s. 88.

¹⁷³ Zastosowanie obu metod sprawdzono empirycznie m.in. podczas inscenizacji bitwy pod Małujowicami w jej 275. rocznicę zorganizowaną w Brzegu (kwiecień 2016 r.) czy inscenizacji bitwy pod Lovosicami w jej 260. rocznicę w Czechach (październik 2016 r.).

¹⁷⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 203–204.

1 tyńf, czyli wg ówczesnego rozliczenia 38–39 gr, natomiast sprzączki 6 gr i 1 szostaka¹⁷⁵. Cena zakupu *pfandekla* i flintpasa w 1783 r. wynosiła 3 zł¹⁷⁶.

IX.III. Chowanie broni

Również na kwaterach i gospodach pilnowano, aby patrony nie zamokły¹⁷⁷, nakazując trzymać je w patrontaszy (ładownicy) schowanej w „miejscach suchych”¹⁷⁸ lub gdzieś zawieszonych¹⁷⁹. W polu wieszać je miano na widełkach albo drążkach (sztalugach) namiotowych¹⁸⁰. Również broń starano się odkładać tak, aby nie przeszkadzała¹⁸¹, w bezpiecznym miejscu wskazanym zazwyczaj przez kaprała¹⁸². W obawie przed pożarami i niekontrolowanymi wybuchami zalecano trzymać broń i amunicję z daleka od ognia i świec i unikać palenia tytoniu w pobliżu prochu¹⁸³.

¹⁷⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło LV, pliki 96–97, Obrachowanie munduru małego za raty 67 y 68, [1751 r.], b.p.; w „Specyfikacji dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej Wielkiego Księstwa Litewskiego” z 1737 r. również mowa o „rzemieniu do flinty z [s]przączką”, którego cena wynosiła 38–46 gr, zob. AGAD, AwR, dział VII, sygn. 53, Regulamin Regimentowi Pieszemu Buławy Polnej W[ielkiego] X[ęstwa] Lit[ewskiego] według seymu warszawskiego 1717, [29 I 1737 r.], s. 11; sygn. 65c, Extra expensa za ordynansami JO xiążenia Jmci hetmana y na potrzebę regimentową czynione od raty [septem]browey 1736 aż do raty marcowey 1739 inclusive, rata marcowa 1737, s. 15.

¹⁷⁶ Archiwum Jasnogórskie, sygn. 1692, k. 82v. Przykładowo *pfandekel* w 1773 r. w Prusach kupowano za 1 grosz pruski, zob. F.W.C. Schmettau, *Einrichtung...*, t. 1, s. 166.

¹⁷⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 21–22; Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 33.

¹⁷⁸ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 3, s. 21.

¹⁷⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 2; Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [1730–1760 r.], rozdz. VII, § 5, s. 320–321.

¹⁸⁰ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 14; Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 4, s. 22; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 4, s. 322–323.

¹⁸¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, O służbie pańskiej podczas pokoju, [około 1730–1760 r.], rozdz. VII, § 5, s. 320–321.

¹⁸² AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 3; s. 22; Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760], rozdz. I, s. 2.

¹⁸³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 3, s. 22; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronney, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 3, s. 202–203, 322; Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 13.

IX.IV. Piramidy na broń

Wśród innych środków ochrony karabinów skałkowych przed zniszczeniem, deszczami i opadami śniegu, ale także zakurzeniem należały tzw. piramidy, nazywane płaszczami na broń¹⁸⁴, rzadziej pawilonami¹⁸⁵ lub opończami na broń¹⁸⁶. Chodziło oczywiście o tzw. *Gewehrmantle* (z niem. *Gewehr* – broń, *Mantel* – płaszcz), czyli namioty na broń przypominające ówczesnym swym kształtem „piramidy”, choć były to raczej ostrosłupy, w których żołnierze chowali broń podczas kampowania (rozbijania obozu). Każdej kompanii przysługiwały dwa takie namioty¹⁸⁷. *Gewehrmantle* umieszczano na końcu alejek z namiotami szeregowych każdej kompanii¹⁸⁸.

Do *Gewehrmantli* wkładano broń palną, natomiast kurczewy podoficerskie wtykano po obu stronach „piramidy”¹⁸⁹.

Konstrukcyjnie ów namiot na broń składał się z pionowego masztu, do którego przytwierdzano na wysokości 130–140 cm prostopadle dwa krzyżujące się patyki, na których opierano broń i drewnianego krążka obszytego materiałem, o średnicy 30 cm. Do tego ostatniego przytwierdzano od dołu płachtę namiotową („opończę”), zakończoną spiczastym elementem, często

¹⁸⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 3; Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 7, b.p.; Podh II 8, Uspodobienie y ćwiczenie układności żołnierza piechotnego, [lata trzydzieste XVIII w.], s. 345.

¹⁸⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 3, s. 22.

¹⁸⁶ AGAD, ABzR, Militaria, pudło IX, plik 1, Lustracja regimentu pieszego artylerii, 6 IX 1761 r., s. 16–17; pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa co z summy od expensy wielkiego munduru pozostałej in emolumentu regimentu sprawiono być powinno, pkt 2, pkt 4, s. 19; rozdz. III, Kasa na furerskiego konia, woźnicę, wóz prowiantowy y cztery konie, s. 32; AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 263, Obiaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 7, b.p.

¹⁸⁷ AGAD, ABzR, Militaria, pudło X, plik 11, Specyfikacja sprawionych namiotów etc. w Królewcu in Ratha Februarij Anni 1752 według dokumentów sub Literis A, B, C, D, b.p.; Specyfikacja co Jmci P. porucznik Lindsay w Królewcu sprawić ma *Datum* w Białymstoku die 19 Januarii 1752, b.p.; AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 122, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja III: O służbie obozowej, [około 1750–1760 r.], rozdz. I, O gotowości regimentu do kampanii, § 10, s. 154.

¹⁸⁸ B. Czart., rkps 2639 IV, Taxa rekwizytów polnych, [1767 r.], s. 76, 102, 118, 144, 153, 176, 242, 260, 368.

¹⁸⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 120, Regulamin wojska pieszego koronnego cudzoziemskiego zaciągu w czterech częściach zawarte dla instrukcyi każdego służbę wojenną traktującego, stylem polskim pisany, Sekcja III: O służbie obozowej, [około 1756–1760 r.], rozdz. IV, O sposobie wmaszerowania do obozu y wymaszerowania, § 11, s. 637–638.

w kształcie płomienia. Płachta była mocowana pod kątem do ziemi za pomocą około 30 śledzi¹⁹⁰.

Za wykonanie takich namiotów dla dwóch kompanii Regimentu Pieszego Buławy Wielkiej Koronnej zapłacono 30 tynfów, co stanowiło po przeliczeniu około 36 zł 2 2/3 gr¹⁹¹.

Sporządzano także inne prowizoryczne namioty do chowania broni, m.in. szulerhauzy i giwerkapy, choć z braku źródeł nie potrafimy dziś określić ich konstrukcji¹⁹².

X. Narzędzia

X.I. Grajcarry

Należy także zwrócić uwagę na przyrządy, jakimi żołnierze dysponowali do obsługi broni palnej. Najważniejszą z nich był niewątpliwie grajcar¹⁹³, zaliczany i wymieniany w źródłach jako broń¹⁹⁴, tuż obok pałaszów (tasaków), bagnetów i flint. Grajcar (z niem. *Krätzer*, *Kräcyer*) konstrukcyjnie przypominał korkociąg zaopatrzony w dwa ostre i zagięte pręty tworzące spiralne pierścienie nakręcane na pobojczyk, przy pomocy których wykręcano niewypały z lufy. Owe pręty miały za zadanie chwycenie papieru będącego otoczką patronu bądź sznurka, który uniemożliwiał wypadnięcie kuli z patronu. Nierzadko grajcar wrzynał się w sam ołowiany pocisk. Pozbywano się w ten sposób niewypałów w przypadku zamknięcia prochu w komorze ładunkowej bądź odbezpieczano broń bez konieczności jej wystrzelenia, oszczędzając proch i kulę, które można było następnie wysypać i wykorzystać do produkcji następnego pocisku. W razie niemożliwości wygrajcarowania (wykręcenia) pocisku miano go wystrzelić, unikając pory nocnej (co mogło wywołać niepotrzebny alarm), ale tylko pod nadzorem podoficera i w miejscu ustronnym¹⁹⁵. Grajcarry były dość istotnym

¹⁹⁰ Jedyne znany zachowany *Gewehrmantel* należał do armii saskiej i przechowywany był w Muzeum w Bautzen, lecz zaginął i w chwili obecnej nie jest znane miejsce jego przechowywania, zob. R. Bleckwenn, *Zelt...*, s. 240.

¹⁹¹ AGAD, ABzR, Militaria, pudło X, plik 11, Specyfikacja sprawionych namiotów etc. w Królewcu in Ratha Februarij Anni 1752 według dokumentów sub Literis A, B, C, D, b.p.

¹⁹² AGAD, AwR, dział VII, sygn. 108, Komissya y lustracya Regimentu Pieszego JW Xiążęcia JMCi Michała Radziwiłła wojewody wileńskiego Hetmana Wielkiego Wielkiego XL, [14 III 1757 r.], s. 7.

¹⁹³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 48; BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. VIII, nr LXXV, b.p.

¹⁹⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 93, Exercir-reglement dla Regimentu Pieszego Buławy Polnej, [1756 r.], rozdz. II, § 1, s. 20; Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1, s. 22, 179.

¹⁹⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. I, s. 17.

wyposażeniem żołnierza, na co wskazuje choćby ilość zachowanych egzemplarzy odkrywanych podczas prac wykopaliskowych na polach bitew połowy XVIII w., m.in. pod Sarbinowem (1758 r.)¹⁹⁶, Kijami (1759 r.)¹⁹⁷, Kunowicami (1759 r.)¹⁹⁸. W armii pruskiej grajcar był niezbędnym elementem wyposażenia każdego żołnierza, noszonym w ładownicy w tej samej kieszonce co zapasowe skałki¹⁹⁹. Prawdopodobnie również w armii koronnej wymagano, aby posiadał je każdy żołnierz²⁰⁰, choć w praktyce stanowiły zawsze „towar deficytowy”²⁰¹. Jak wskazują na to zapiski sądowe z księgi inkwizycyjnej Regimentu Pieszego Buławy Polnej Koronnej, również w Rzeczypospolitej stanowił element wyposażenia „skarbowego”, z którego rozliczano w przypadku wydalenia z oddziału²⁰² lub dezercji²⁰³. Koszt sporządzenia grajcara w 1751 r. wynosił 10 gr²⁰⁴, a w 1757 r. już 20 gr²⁰⁵.

¹⁹⁶ T. Karpiński, J. Wrzosek, *Bitwa pod Sarbinowem...*, s. 113–140.

¹⁹⁷ Prace archeologiczne na polu bitwy pod Kijami są prowadzone przez Pawła Stachowiaka, ich wyniki nie zostały jeszcze opublikowane, jednak dzięki jego uprzejmości możliwe było zapoznanie się z pozyskanymi artefaktami archeologicznymi.

¹⁹⁸ Podczas dotychczasowych dziewięciu sezonów wykopalisk prowadzonych pod kierunkiem Grzegorza Podrucznego na polu bitwy pod Kunowicami w latach 2009–2017 udało się wykopać cztery grajcarry.

¹⁹⁹ *Reglement von 1726...*, s. 606; F.W.C. Schmettau, *Einrichtung...*, s. 223.

²⁰⁰ W Regimentie Pieszym Koronnym Królewicza w 1735 r. kompania Sułkowskiego miała 60 flint, 60 flintpasów, 60 bagnetów i tyleż grajcarów, choć wg stanu na dzień 1 VIII 1733 r. brakowało 13 bagnetów i 40 grajcarów, zob. AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 52, tabele, s. 32–39.

²⁰¹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło III, plik 77, Decesa znalezione u leybkompanii d[ie] 13tia martij 1758; przy rewizji kwater 14 żołnierzy spośród 38 w leybkompanii nie posiadało grajcara; w 1762 r. komenda 16 żołnierzy z 1 podoficerem zabrała ze sobą m.in. 16 grajcarów; zob. Podh IV, pudło XLIV, plik 90, Dokumenta ludzi z Kamieńca przysłanych do Podhorzec, 1762–1763 r., b.p.; Podh IV, pudło LVIII, plik 106, Specyfikacja rzeczy w skrzyni skarbowej przy leybkompanii, 24 II 1756 r., b.p.; B. Czart., rkps 2630 II, Observationspunkte für Gemeinen Soldaten, s. 81. Ciekawostką jest tutaj druga kompania (pułkownicza) Regimentu Pieszego Buławy Wielkiej Wielkiego Księstwa Litewskiego, w której były łącznie 63 grajcarry na stanie komory (kompania liczyła poniżej 50 szeregowych), zob. AGAD, AwR, dział VII, sygn. 108, Komissya y lustracya Regimentu Pieszego JW Xiążecia JMCi Michała Radziwiłła woiewody wileńskiego Hetmana Wielkiego Wielkiego XL, [14 III 1757 r.], s. 7.

²⁰² AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 61, Specyfikacya moderunku tak wielkiego jako y małego od Kazimierza Załuskiego [die] 11 February 1756 anno w Podhorcach oddanego, s. 38.

²⁰³ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 61, Species Facti In Crimine Disertionis Wasyleskiego żołnierza od Leybkompaniey Reg[i]m[en]tu Pieszego Buł[awy] Pol[ney] Koronney, 20 V 1760 r., s. 371.

²⁰⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh IV, pudło LVIII, plik 1, Expens pieniędzy na różne leybkompaniey Regimentu Pieszego Buławy Polney Koron[n]ey necessaria a [die] 1ma Nov[em]bris 1751mo An[n]o, poczyniający się w Kamieńcu, b.p.

²⁰⁵ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 42, Extra expensa na leybkompanę Reg[imentu] P[ieszego] B[uławy] Pol[nej] Kor[onnej] obrócone w racie 81 marcowej 1757 a[nn]o, k. 3.

Nie da się także wykluczyć, iż grajcarey stosowano do czyszczenia luf od wewnątrz. Owinięcie suchej czy też naoliwionej szmatki wokół „wąsów” grajcara nie nastręczało większych trudności, wykluczając jednocześnie możliwość zsunęcia się jej, co groziło w przypadku zastosowania samej końcówki poboyczka.

Innym narzędziem podobnym do grajcara, o identycznym zastosowaniu, był *Kugelzieher*²⁰⁶. Przyrząd ten, służący do wyciągania kuli z lufy, w kształcie pojedynczego korkociągu, nie posiada w j. polskim odpowiedniej definicji. Również brak wzmianek w źródłach z XVIII w. uniemożliwia wskazanie, czy narzędzie to było używane w armii koronnej. Nie wykluczone, iż również *Kugelzieher* określano zbiorczym mianem grajcara (krajcara).

X.II. Śrubokręty

Wśród innych narzędzi poświadczonych w źródłach należał wymienić szrubstaki, czyli śrubokręty²⁰⁷. Niestety, nieznany jest nam żaden zachowany śrubokręt z XVIII w. z terenów ówczesnej Rzeczypospolitej, któremu moglibyśmy przypisać wojskowe pochodzenie. Być może miał on kształt litery „T”, jak przedstawiono to w jednej z dziewiętnastowiecznych publikacji dotyczącej m.in. obsługi broni palnej²⁰⁸. Były one niezbędne m.in. przy wymianie skałek czy wykręcaniu zamka z łoża. Starano się, aby śrubokręty mieli wszyscy kaprale, a jeśli brakowało tych narzędzi, to przynajmniej aby jeden znajdował się w kompanii²⁰⁹. Wśród narzędzi stosowanych przez podoficerów wymienia się także noże, które z powodzeniem zastępowały śrubokręty przy dokręcaniu czy wymianie skałek, a ponadto można było ich użyć do poprawiania ostrości tych ostatnich (poprzez odpowiednie opukanie)²¹⁰.

X.III. Inne narzędzia

Grajcary i śrubokręty nie wyczerpują katalogu narzędzi używanych przez żołnierzy do konserwacji broni i utrzymywania jej w sprawności bojowej. Jak wskazują na to źródła, podoficerowie mieli mieć także zaostrzony

²⁰⁶ C Kling, *Allgemeine...*, s. 107; A. Wirtgen, *Die preussische...*, s. 157.

²⁰⁷ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. IV, s. 48; AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszej Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y ammunicyą, s. 30.

²⁰⁸ S.F. Seydel, *Abhandlung über Einrichtung und Gebrauch des kleinen Gewehrs*, Berlin 1811 [egzemplarz z kolekcji prywatnej Oliviera Schmidta].

²⁰⁹ AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 8, Powinności żołnierskie, [około 1730–1760 r.], rozdz. II, s. 48–49.

²¹⁰ BN, rkps 6707 IV, Musztra dla regimentu pieszego wojsk polskich, [około 1755 r.], rozdz. VIII, nr LXXV, b.p.

drut, obecnie nazywany przetykaczem, do udrażniania otworu zapalowego²¹¹. Przetykacze wyposażone w niewielką szczoteczkę z włosia znane są m.in. z zabytków archeologicznych związanych z wojną o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Nie można wykluczyć, iż również takie rozwiązanie stosowano w armii koronnej.

Innym narzędziem wymienianym jako broń były formy do kul, choć brak źródeł nie pozwala ustalić, czy wydawane one były każdemu żołnierzowi, czy występowały jako dobro kompanijne²¹².

Ponadto żołnierze powinni posiadać zakupione we własnym zakresie przyrządy do polerowania i konserwacji, wspomniane już wyżej szczotki do polerowania mosiądzu i żelaza, kamienie do szlifowania²¹³ oraz olej lub oliwę do smarowania broni trzymane w blaszanych flaszeczkach²¹⁴.

XI. Zakończenie

Konserwacja i sposoby utrzymania w sprawności bojowej broni piechoty autoramentu cudzoziemskiego czasów saskich nie były do tej pory przedmiotem rozważań naukowych. Artykuł powstał w przeważającej części w oparciu o regulaminy wojskowe i ich projekty. Lwia część tychże regulaminów powstała w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. i dotyczy przede wszystkim archiwaliów traktujących o wojskach koronnych zachowanych w polskich archiwach.

Efektywność i skuteczność broni palnej w dużej mierze uzależniona była od utrzymania jej w czystości. Zaniedbana broń bardzo szybko rdzewiała i ulegała uszkodzeniom. Długie okresy pomiędzy wymianą i resursem broni wymuszały natomiast na kadrze oficerskiej podjęcie środków pozwalających na długotrwałe i sprawne użytkowanie karabinów skałkowych

²¹¹ *Ibidem*.

²¹² AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1, s. 201; w aktach lustracji Regimentu Pieszego Buławy Wielkiej Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1757 r. dla czterech kompanii tegoż regimentu znajdowało się w sumie 20 form do lania kul, 4 do lania kul pistoletowych oraz zapasy gotowych ładunków, kul, prochu i ołowiu, zob. AGAD, AwR, dział VII, sygn. 108, Komissya y lustracya Regimentu Pieszego JW Xiążecia JMCi Michała Radziwiłła wojewody wileńskiego Hetmana Wielkiego Wielkiego XL, 14 III 1757 r., s. 1–11.

²¹³ AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszy Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na broń y amunicją, s. 30–31; Kassa wakantów, s. 35.

²¹⁴ AN w Krakowie, AS Ap, Podh I 119, Fragment regulaminu Regimentu Pieszego Buławy Polney Koronnej, [1760/1761 r.], rozdz. II, § 1 [obie redakcje], b.p., [uszkodzenia między stronami 163 a 183], s. 201–202, 321–322; AGAD, ABzR, Militaria, pudło VI, plik 1, Regulamin generalny regimentu pieszego Najjaśniejszy Królowej Jej Mości, [1755/56 r.], Kassa na medykamenty, s. 26.

i innej broni. Ślady tych działań odnajdujemy m.in. w licznych aktach normatywnych i zapiskach regulaminowych. Starano się w ten sposób unikać lub ograniczać straty finansowe spowodowane kosztami jej naprawy lub wymiany. Trzeba pamiętać, że wydatki związane z zakupem broni obciążały bezpośrednio budżety kompanijne, a więc odbijały się pośrednio lub nawet bezpośrednio na kieszeni właściciela kompanii²¹⁵. Wobec olbrzymich niedomagań finansowych polskiej armii kwestia zastępowania zużytej broni była szczególnie istotna. Podobne problemy możemy zaobserwować także w armiach innych państw w tym okresie. W armii pruskiej zapisy dotyczące zwracania uwagi na należyte obchodzenie się z bronią znalazły się już w regulaminie z 1726 r. i wynikały z zaniedbań zaobserwowanych w niektórych regimentach²¹⁶. Każdorazowo do służby zalecano czyszczenie lufy i wszystkich elementów metalowych i mosiężnych. Karabin należało naoliwić, a skalkę i baterię zamka solidnie przykręcić²¹⁷. Szczególnie dużo drukowanych przewodników i samouczków dla żołnierzy, traktujących o tym, jak należy dbać o karabin i go konserwować, opublikowano w drugiej połowie XVIII stulecia w Wielkiej Brytanii²¹⁸. Dla porównania, na terenie Rzeczypospolitej, a konkretnie Królestwa Polskiego, pierwsza znana drukowana praca poświęcona ręcznej broni palnej i jej konserwacji pojawiła się dopiero w 1824 r.²¹⁹ Wobec istotnego braku takiej pozycji w okresie panowania dynastii saskiej zebranie rozproszonego materiału źródłowego, o przybliżonej charakterystyce zjawiska konserwacji broni, stało się punktem wyjścia do dalszych rozważań. W ten sposób chciano nie tylko

²¹⁵ Zob. cytowany w drugiej części artykułu fragment regulaminu ekonomicznego, AN w Krakowie, AS Ap, Podh II 263, Objaśnienie regulaminu wojska pieszego koronnego 1717 Anni, [1760 r.], § 11, b.p.

²¹⁶ *Reglement von 1726..., Theil XII Titul V, art. I, s. 604.*

²¹⁷ *Ibidem*, art. IV, s. 606–607; identyczne zapisy znalazły się także w regulaminie piechoty pruskiej z 1743 r. (*Reglement vor 1743..., Theil XII, Titul IV, art. IV, s. 489*); 1750 r. (*Reglement vor die Königl. Preussische Infanterie, worinn enthalten: die Evolutions, das Manual und die Chargirung, und wie der Dienst im Felde und in der Garnison geschehen soll, auch wonach die samtlliche Officiers sich sonst zu verhalten haben, Desgleichen wie viel an Tractament bezahlet und darvon abgezogen wird, auch wie die Mundirung gemacht werden soll. Ordnung halber in XII Theile, ein jeder Theil in gewisse Tituls, ein jeder Titul in gewisse Articals abgefuset*, Berlin 1750, Theil XII, Titul IV, art. IV, s. 489), choć w regulaminie z 1788 r. (*Reglement vor 1788..., Zwölfer Thei, Titul IV, art. I, s. 652*) zalecano, aby lufy karabinu nazbyt nie polewować, by nie osłabić jej w ten sposób.

²¹⁸ B. Cuthbertson, *System for the Compleat Interior Management and Oeconomy of a Battalion of Infantry*, Dublin 1768, rozdz. XIII, s. 89–107; G. Edie, *A Treatise on English Shooting*, London 1773, s. 7–8; T. Simes, *The Regulator or Instructions to Form the Officer and Complete the Soldier*, London 1780; *Cleanliness* [w:] H. Trenchard, *The Private Soldier's and Militia Man's Friend*, Oxford 1786, s. 16–20.

²¹⁹ A. Jakubowicz, *Wiadomości...*

skonfrontować i ugruntować naszą wiedzę na temat roli broni w armii, ale także pomóc w zrozumieniu podstawowych mechanizmów jej funkcjonowania.

STRESZCZENIE

Tomasz Karpiński, Jak dawniej dbano o broń – z historii piechoty polskiej czasów saskich (część I)

Artykuł opisuje metody konserwacji i dbania o broń palną stosowane w formacjach polskiej piechoty w połowie XVIII w. w świetle przedstawień prezentowanych przez źródła archiwalne. Tekst składa się z dwóch części, z których pierwsza obejmuje sposoby, powody i żołnierskie metody ochrony broni. Ta część zawiera również opis kwestii niewypałów oraz innych problemów pojawiających się w trakcie strzelania z osiemnastowiecznych muszkietów i pistoletów. Druga część artykułu zawiera fragmenty oryginalnych niepublikowanych źródeł z epoki, głównie regulaminów, ale także wyliczeń i rachunków o charakterze wojskowym, na podstawie których pierwsza część artykułu została oparta. Ta część artykułu zostanie opublikowana w kolejnym numerze PHW. Podstawa źródłowa nie zawsze jasno pokazywała niektóre aspekty omawiane w części pierwszej, z tego powodu autor sięgnął do porównań i źródeł pochodzenia głównie pruskiego.

Słowa kluczowe: karabin skałkowy, grajcar, czyszczenie, czarny proch, konserwacja, *handgryfy*, *gewermantel*

SUMMARY

Tomasz Karpiński, How firearms used to be maintained – from the history of Polish infantry in the Saxon times (part 1)

The article concerns mid-18th century methods of firearms maintenance used in the Polish infantry as presented in archival sources. It is divided into two parts, the first of which describes the reasons and soldiers' methods to protect their weapons. It also describes misfires and other issues occurring when shooting with 18th-century muskets and pistols. The second part contains original excerpts from unpublished sources of the time, mainly military regulations, listings and calculations, on which the first part of the article has been based. This part is going to be published in the next issue of the PHW. Some aspects discussed in the first part were not presented clearly enough in the base sources, and therefore the author reached for comparisons and sources mainly of Prussian origin.

Keywords: flintlock musket, worm, cleaning, black powder, care, weapon maintenance, manuals, military bell tent

РЕЗЮМЕ

Томаш Карпински, Уход за оружием в давние времена – из истории польской пехоты в первой половине XVIII века – часть 1

В статье описываются методы ухода за огнестрельным оружием, используемым в польских пехотных формированиях в середине XVIII века, на основе сведений из архивных источников. Текст состоит из двух частей. Первая часть охватывает способы, поводы и солдатские методы защиты оружия. Также в этой части содержится описание различных проблем, появляющихся в процессе стрельбы из мушкетов и пистолетов XVIII века – например, осечек. Вторая часть статьи содержит фрагменты оригинальных, неопубликованных источников той эпохи, в основном – регламентов, счетов и иных документов, связанных с расчетами в военной сфере, на основе которых была написана первая часть статьи. Данная часть статьи будет опубликована в следующем номере журнала. Основные источники не всегда ясно показывали некоторые аспекты, затронутые в первой части, и по этой причине автор обратился к источникам преимущественно прусского происхождения.

Ключевые слова: кремневая винтовка, чистка, черный порох, уход, хандгрифф, гхевермантэль (палатка на оружие)